

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ДЕННА ФОРМА НАВЧАННЯ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач кафедри

_____ Лихова С.Я.

«___» _____ 2020 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ «МАГІСТР»
ЗА ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНОЮ ПРОГРАМОЮ
«Правоохоронна діяльність»

Тема: «Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх»

Виконавець: студент 2 курсу, групи ПР-202 Колмиков Владислав Вячеславович

Керівник: к.ю.н., доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу
Ланцедова Юлія Олександрівна

Київ–2020

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Юридичний факультет
Кафедра кримінального права і процесу
Освітньо-професійної програми «Правоохоронна діяльність»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
_____ Лихова С.Я.
«_____» _____ 2020 р.

ЗАВДАННЯ

на виконання кваліфікаційної роботи

Колмикова Владислава Вячеславовича

1. Тема роботи «Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх», затверджена наказом ректора від 24 вересня 2020 р. № 1771/ст.
2. Термін виконання та захисту роботи: з 05 жовтня 2020 р. по 13 грудня 2020 р.; з 21 грудня по 27 грудня 2020 року.
3. Вихідні дані роботи: монографічна наукова література, нормативно-правові акти, нормативно-правові акти міжнародного характеру, узагальнення судової практики.
4. Зміст пояснювальної записки: загальна характеристика кримінального провадження щодо неповнолітніх, процесуальні особливості досудового розслідування та процедури доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

5. Календарний план-графік

№ пор	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1	Вибрати тему кваліфікаційної роботи	до 01.10.2020	виконано
2	Затвердити тему і план роботи у наукового керівника	до 05.10.2020	виконано
3	Визначити статистичну, інформаційну базу дослідження скласти бібліографію	до 26.10.2020	виконано
4	Оформити і обговорити з науковим керівником перший розділ роботи	до 30.10.2020	виконано
5	Оформити і обговорити з науковим керівником другий розділ роботи	до 11.11.2020	виконано
6	Оформити і обговорити з науковим керівником третій розділ роботи	до 20.11.2020	виконано
7	Доопрацювати роботу, оформити її кінцевий варіант	до 29.11.2020	виконано
8	Отримати відгук керівника та рецензії	до 05.12.2020	виконано
9	Підготувати доповідь на захист	до 10.12.2020	виконано

6. Консультанти з окремих розділів

Розділ	Консультант (посада, П.І.Б.)	Дата, підпис	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Консультанти з окремих розділів не залучались			

7. Дата видачі завдання: 05.10.2020 р.

Керівник кваліфікаційної роботи

к.ю.н., доцент, доцент кафедри
кримінального права і процесу
Ланцедова Юлія Олександрівна

(підпис)

Завдання прийняв до виконання _____ Колмиков Владислав Вячеславович

(підпис)

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до кваліфікаційної роботи «Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх»: 94 сторінки, 81 використане джерело.

НЕПОВНОЛІТНІЙ, КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ, СУДОЧИНСТВО, ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ, ЗЛОЧИН.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у зв'язку зі здійсненням кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Мета дослідження полягає у виявленні теоретичних та практичних проблем кримінального провадження щодо неповнолітніх, а також у розробленні рекомендацій щодо удосконалення кримінального процесуального законодавства для створення умов якнайкращого забезпечення інтересів дитини в кримінальному судочинстві.

Методами дослідження є загальні та спеціальні методи наукового пізнання: історичний, порівняльно-правовий, системно-структурний, формально-логічний, метод моделювання, прогнозування, статистичний.

Установлено, що чинне законодавство, яке регулює порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх потребує свого вдосконалення. Завдання кримінального судочинства щодо неповнолітніх та його зміст є відображенням його охоронної спрямованості, а також намаганням законодавця реалізувати ідею правосуддя, дружнього до дітей.

Проблемним питанням даної категорії справ залишається відсутність законодавчо закріплених норм щодо вимог до професійних та особистісних якостей слідчих, які здійснюють досудове розслідування щодо неповнолітніх.

Існує необхідність більш широкого впровадження міжнародних стандартів прав дитини у вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство.

Матеріали кваліфікаційної роботи рекомендується використовувати у навчальному процесі та підготовці проектів нормативно-правових актів.

ЗМІСТ

стор.

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ	10
1.1. Становлення та розвиток кримінального провадження щодо неповнолітніх в Україні.....	10
1.2. Місце кримінального провадження щодо неповнолітніх в системі кримінального процесуального права.....	24
РОЗДІЛ 2. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ	38
2.1. Загальні положення кримінального провадження щодо неповнолітніх.....	38
2.2. Особливості досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.....	54
2.3. Особливості процесу доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.....	71
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	86

ВСТУП

Актуальність теми. Стан злочинності серед неповнолітніх викликає глибоку занепокоєність та необхідність пошуку нових ефективних засобів попередження злочинності, вжиття додаткових заходів з боку державних, зокрема правоохоронних, органів та громадськості, що сприяли б поступовому скороченню злочинних проявів серед неповнолітніх. Серед загальних заходів профілактики важливе місце належить процесуальній діяльності органів розслідування, прокуратури і суду, що здійснюють провадження у кримінальних справах про злочини неповнолітніх. Важливе значення має підвищення якості досудового і судового слідства у кримінальних справах.

Окремим аспектам кримінального провадження щодо неповнолітніх взагалі та ряду пов'язаних із ним проблем присвятили свої роботи такі автори, як: О. М. Бандурка, В. М. Бурдін, О. І. Вінгловська, О. Х. Галімов, Є. М. Гідулянова, Л. Г. Голиш, Л. М. Голубєва, А. Є. Голубов, Н. В. Греса, С. М. Зеленський, Л. Л. Канєвський, М. О. Карпенко, Ю. І. Ковальчук, У. С. Ковна, І. М. Коз'яков, М. І. Копетюк, С. П. Коталейчук, О. О. Кочура, Н. М. Крестовська, О. С. Ландо, О. О. Левендаренко, В. В. Леоненко, В. В. Лисенко, Н. В. Малиш, І. С. Манова, Е. Б. Мельникова, Г. М. Міньковський, Г. М. Омеляненко, О. М. Павлик, Л. М. Палюх, А. Б. Романюк, В. А. Рибальська, Н. Ш. Сафін, Д. С. Слінько, В. М. Трубніков, Р. С. Холод, В. В. Шимановський, Н. В. Шость, О. О. Юхно, А. О. Яровий, О. В. Ярош та багато інших.

Однак в існуючих дослідженнях не завжди достатня увага приділяється загальним питанням, зокрема сутності провадження щодо неповнолітніх, його специфіці та процесуальним особливостям, їх обумовленості, виділенню основних його положень тощо. Наведене вказує на певну фрагментарність висвітлення в науці кримінального процесу визначальних рис цього особливого провадження.

Потребує також подальшого удосконалення процесуальна форма даного провадження, зокрема в частині розширення процесуальних гарантій прав

неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого. Актуальність дослідження цього кола проблем зумовлена і тими істотними змінами, що відбулися в законодавстві України, насамперед прийняттям нового КПК України в 2012 році, продовженням в країні судово-правової реформи, в тому числі й у частині створення ювенальної юстиції. Також існує необхідність урахування при здійсненні цього провадження норм міжнародно-правових актів з питань прав дитини як норм прямої дії.

Вищенаведене свідчить про актуальність обраної теми кваліфікаційної роботи і зумовило вибір основних напрямків роботи.

Мета і завдання дослідження полягає у виявленні теоретичних та практичних проблем кримінального провадження щодо неповнолітніх, а також у розробленні рекомендацій щодо удосконалення кримінального процесуального законодавства для створення умов якнайкращого забезпечення інтересів дитини в кримінальному судочинстві.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені такі задачі:

- визначити чинники, що впливають на становлення та розвиток кримінального провадження щодо неповнолітніх;
- визначити місце кримінального провадження щодо неповнолітніх у системі кримінального процесуального права;
- окреслити питання основних положень кримінального провадження щодо неповнолітніх у кримінальному процесуальному законодавстві України;
- розкрити проблемні питання участі у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх захисника, законного представника, психолога, педагога та лікаря;
- поглибити теоретичні питання та удосконалити практичні прийоми процесу доказування в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх;
- охарактеризувати проблеми забезпечення прав, свобод та законних інтересів неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого при застосуванні щодо них заходів забезпечення кримінального провадження;

– визначити проблемні питання застосування норм кримінального процесуального законодавства слідчим та прокурором на стадії досудового розслідування щодо неповнолітніх;

– дослідити процесуальні особливості й проблеми удосконалення судового провадження у першій інстанції щодо неповнолітніх;

– охарактеризувати шляхи подальшого розвитку кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв’язку зі здійсненням кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Предметом дослідження є кримінальне провадження щодо неповнолітніх.

Методи дослідження. Під час дослідження застосовувались як загальні, так і спеціальні методи наукового пізнання. Зокрема, історичний метод застосовано при вивченні закономірностей та етапів становлення кримінального провадження щодо неповнолітніх в Україні.

Порівняльно-правовий метод сприяв виявленню основних рис кримінального провадження щодо неповнолітніх у системі кримінального процесуального права, а також аналізу судової практики у цій сфері.

За допомогою системно-структурного методу з’ясовано структуру кримінального провадження щодо неповнолітніх, його місце в загальній системі кримінальної процесуальної діяльності, систему його основних положень, проаналізовано етапи досудового слідства та судового розгляду.

Формально-логічний метод використано в ході розроблення понятійного апарату та обґрунтування висновків.

Метод моделювання сприяв визначенню взаємодії чинників становлення цього провадження, а також формуванню його цілісної концепції та характеристики.

Метод прогнозування використано для визначення шляхів та перспектив розвитку кримінального провадження щодо неповнолітніх в Україні. Метод правового аналізу застосовано з метою виявлення змісту норм кримінального

процесуального законодавства України, що регулюють кримінальне провадження щодо неповнолітніх.

Статистичний метод використано для підтвердження положень дослідження даними судової статистики. Інформаційною основою кваліфікаційного дослідження є узагальнення судової практики, довідкові видання, аналітичні та статистичні матеріали.

Емпіричну базу дослідження становлять дані офіційної статистики: звіти Управління юстиції міста Києва та області, ухвали Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду, рішення судів нижчих ланок, винесені після 2012 р., дані, опубліковані в журналі «Вісник Верховного Суду України», інша статистична інформація, опублікована в журналах «Статистичний щорічник України» та «Юридична Україна».

Структура кваліфікаційної роботи складається зі вступу, двох розділів, що включають п'ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел (81 найменування). Кваліфікаційна робота складається з 94 аркушів.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

1.1. Становлення та розвиток кримінального провадження щодо неповнолітніх в Україні

Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України) [1], але неповнолітнім, враховуючи їх вразливе порівняно із дорослими становище, держава повинна приділяти окрему увагу. Особливо це стосується сфери кримінального провадження (досудового слідства, судочинства), де неповнолітні, які вчинили правопорушення, можуть зазнати істотного обмеження їх прав та свобод.

Узагальнення праць із даної проблематики свідчить, що існує потреба у дослідженні основних характерних рис вітчизняного провадження щодо неповнолітніх як самостійного правового явища. Вказано, що проблема злочинності неповнолітніх відбиває загальні тенденції сучасної злочинності, показує тенденції її розвитку на майбутнє, демонструє стан морального здоров'я суспільства [2, с. 124].

Так, у 2015 році кількість засуджених неповнолітніх осіб становила 4,6 тис., або 4,8 %. У віці від 14 до 16 років вчинили злочини 1,4 тис. неповнолітніх осіб, що становить 30,9 % неповнолітніх засуджених, у віці від 16 до 18 років вчинили злочини 3,2 тис. осіб, або 69,1 %. Разом з тим, у 2016 році кількість засуджених неповнолітніх осіб становила 3,5 тис., або 4,6 %. У віці від 14 до 16 років вчинили злочини понад 1 тис. неповнолітніх осіб, що становить 29,1 % неповнолітніх засуджених, у віці від 16 до 18 років вчинили злочини 2,5 тис. осіб, або 70,9 % [3]. І хоча є тенденція до зниження рівня підліткової злочинності, яка почалася з 2012 року (у 2012 році цими особами вчинено на 14,4 % менше злочинів ніж у 2011 році [4]), але це не свідчить про те, що менша кількість неповнолітніх потребує менших правових гарантій.

Необхідно звернути увагу на те, що питання здійснення правосуддя щодо неповнолітніх завжди привертало особливу увагу з боку науковців, практиків і

громадськості. Так, ще свого часу І. Я. Фойницький зазначав, що звичайне судове провадження для неповнолітніх поєднане із багатьма загрозами, а тому виник широкий рух на користь ідеї формування особливих судів для неповнолітніх та прийняття ними порядку провадження, більше пристосованого для потреб цих категорій осіб [5, с. 317]. Дана думка знайшла своє втілення у заснуванні в багатьох країнах особливого провадження щодо неповнолітніх правопорушників, яке здійснюється у особливому правовому режимі, а саме у формі ювенальної юстиції.

Включення неповнолітнього та актів його поведінки як учасника суспільних відносин до сфери правового регулювання має місце в межах правової системи, що є невід'ємною складовою суспільного та державного життя. Здійснивши аналіз змісту поняття «правова система» [6, с. 360 - 363], можна виокремити чинники, які впливають на її становлення та розвиток, у тому числі й кримінального провадження щодо неповнолітніх. До їх числа віднесемо: історичний, тобто розвиток правових норм щодо неповнолітніх; соціальний, тобто опрацювання правових принципів поведінки із неповнолітніми, а також правові відносини за участю неповнолітніх та малолітніх; психологічний, тобто правосвідомість та акти реалізації права; власне правовий, тобто регламентація участі неповнолітнього чи малолітнього у кримінальному провадженні та відповідне законодавство.

Здійснивши дослідження історичного чинника слід зазначити, що він здебільшого стосується становлення правової регламентації, тобто визнання статусу неповнолітніх в праві, їх правоздатності і дієздатності, а також форм впливу на них з боку суспільства і держави. Як зазначив Ю. А. Задорожний, в основу виділення правового статусу неповнолітніх покладено періодизацію, яка запроваджена ще за часів Давнього Риму, тому що система права країн романо-германської правової сім'ї та України сформувалася під впливом римського права [7, с. 12]. Також Е. Б. Мельникова, зазначила, що в римському праві, навіть ще у Законі Дванадцяти таблиць, розрізняли ступінь впливу на неповнолітніх у залежності від їх віку, зокрема від їх дієздатності [8, с. 29].

У праві тих часів в залежності від обсягу дієздатності виділялося три вікові групи неповнолітніх, а саме: повністю недієздатних «*infantes*» віком до 7 років; обмежено дієздатних «*impuberes infantia maiores*» віком від 7 до 14 років; дієздатних, але таких, які знаходилися під контролем піклувальника «(*curator*) *minores*», віком від 14 до 25 років. Деліктоздатність неповнолітніх мала наступні вікові межі: діти до 7–10 років – неделіктоспроможні; від 10 до 14 років – деліктоспроможні, проте могли бути звільнені від відповідальності [9, с. 90-91].

Зазначена періодизація була сприйнята під час рецепції Римського права. Наприклад, структура вікових меж неповнолітніх, підстави та порядок їх відповідальності, які існували у римському праві, були відтворені у середньовічному праві, яскравим прикладом якого є «Кароліна» 1532 р., а потім і в російському праві дореволюційного періоду. Наприклад, за чинними КК України, а також КПК України малолітні особи починаючи з 11 років до віку, з якого настає кримінальна відповідальність, які вчинили суспільно небезпечне діяння, мають по суті той самий обсяг деліктоздатності як і діти від 10 до 14 років за римським правом – деліктоспроможні, проте могли бути звільнені від відповідальності [9, с. 92].

Згідно з дореволюційним законодавством Російської імперії, а відповідно і України XIX – початку XX ст., малолітній вік ділився на три періоди з урахуванням прийнятої на той час вікової періодизації дитинства, а саме: періоду повної неосудності до 10-річного віку, відносної неосудності від 10 до 14-річного віку, а також пом'якшених покарань для дітей від 14 до 21-річного віку. Зазначена періодизація впливала на порядок судочинства, який мав певні особливості стосовно кожної з вікових груп, а саме: судовий розгляд був закритий, обов'язково призначався захисник для неповнолітнього, до провадження залучалися батьки тощо [5, с. 318].

У праві тих часів стосовно неповнолітніх це втілювалося також у запровадженні механізму додаткових гарантій, тобто поставлення питання щодо наявності у неповнолітнього розуміння вчиненого і за відсутності чого, він

звільнявся від покарання. Встановлення у неповнолітнього розуміння або його відсутності пов'язувалося із особливою процедурою, під час якої досліджувалася ступінь розумового розвитку неповнолітнього віком від 10 до 17 років, а також його моральні якості та ступінь усвідомлення ним злочинного характеру вчиненого та його наслідків [5, с. 318].

По суті такі межі має і вікова градація неповнолітніх у сучасному кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві України (ч. 2 ст. 22, ч. 2 ст. 97 КК України п.11, 12 ст. 3, ст. 226, ст. 484, ст. 498 КПК України) у її співвідношенні щодо можливості застосування до них заходів державного примусу.

З цього приводу А. Є. Голубов зазначає, що сучасна концепція регламентації правового статусу неповнолітніх формується на положеннях римського права, де поняття «неповноліття» як безпосередньо юридичний факт-стан, виступає підставою впровадження обмежень правових можливостей особи поряд із встановленням особливих юридичних засобів їх компенсації [10, с. 8]. Одночасно, в інших джерелах цей підхід теж характеризується як реалізація доктрини держави-батька (*parens patriae*), що мала місце ще у римському праві та згодом була відроджена при виникненні так званих «дитячих судів», у її межах держава виступає верховним піклувальником неповнолітнього, здійснюючи охорону та гарантію його права [11, с. 118].

Викладене дає підстави для твердження того, що існує певна правова спадкоємність правової регламентації, по-перше, вікової градації неповнолітніх, тобто розподіл їх на вікові групи; по-друге, характеру державного примусу, який застосовується до неповнолітніх за вчинення ними протиправних дій, але з різними наслідками залежно від віку дитини; по-третє, порядку правової процедури застосування примусових заходів впливу до зазначених осіб, який є дещо відмінним від звичайного.

Іншим чинником, що впливає на становлення кримінального провадження та судочинства стосовно неповнолітніх є соціальний чинник. Ознака «соціальний» характеризується як така, яка пов'язана з життям, стосунками

людей у суспільстві. а також породжена умовами суспільного життя, певного середовища та ладу [12, с. 1360], тому вказаний чинник можна проаналізувати на ґрунті поняття «дитинство».

Закон України «Про охорону дитинства» зазначає це поняття як період розвитку людини до досягнення нею повноліття [13]. Даний період розвитку, тобто соціалізації дитини, має певні стадії, власні особливості, а також специфіку, яка знаходить свою регламентацію у праві.

Головна особливість дитинства пов'язана з тим, що неповнолітній не може бути у повному обсязі залучений до суспільного життя, тому що у нього відсутній необхідний та достатній життєвий досвід [14]. Також, зважаючи на специфічний характер кримінального провадження необхідно зазначити, що залучення до нього неповнолітнього не може бути здійснено у тому ж порядку як і дорослої особи. Л. Ф. Обухова зазначає, що ця категорія осіб об'єктивно не включена до активної життєдіяльності на одному рівні із дорослими, тому що їй доступний обмежений набір видів і форм діяльності, а саме поняття «дитинство» пов'язується не з біологічним станом незрілості, а з певним соціальним статусом, із колом прав та обов'язків, які притаманні лише цьому періоду життя [15, с. 16].

Отже, соціальний чинник характеризує ступінь соціалізації особи, а також можливість залучення її до суспільних відносин та здатність брати участь у певних діях тощо. Відповідно, право реагує на цю особливість через визначення можливості залучення неповнолітнього до участі у правовідносинах, зокрема кримінально-процесуальних.

Так, С. М. Зеленський, підтримуючи з даного питання наукові погляди О. Х. Галімова та В. В. Ніколюка, звернув увагу на те, що основним критерієм, який визначає можливість участі неповнолітнього у кримінальному провадженні, є його здатність вірно сприймати обставини, факти реальної дійсності, а також й давати показання стосовно поставлених питань [16, с. 9].

Отже, можна зазначити, що існує певна залежність між ступенем соціалізації неповнолітнього й можливістю його участі у кримінальному провадженні, у тому числі й судочинстві. З урахуванням дії даного чинника

зокрема здійснюється розрізнення та розмежування правової регламентації саме кримінального провадження стосовно неповнолітніх (§ 1 гл. 38 КПК України) та кримінального провадження стосовно застосування примусових заходів виховного характеру щодо неповнолітніх, які не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність (§ 2 гл. 38 КПК України).

Тому виникає необхідність у соціальних передумовах виділення особливого кримінального провадження стосовно неповнолітніх, що за характером свого здійснення має бути максимально наближеним до можливості участі й його сприйняття дитиною та здійснення його у формах, які є прийнятними для таких осіб. Проявами цього власне і є положення глави 38 КПК України.

Наступним чинником, який має значення для становлення кримінального провадження щодо неповнолітніх є психологічний (психофізіологічний). Отже, узагальнення наукових досліджень стосовно психологічних особливостей розвитку неповнолітніх, у тому числі й неповнолітніх-делінквентів, вказує на наявність істотних особливостей їх фізіологічного та психологічного розвитку, які обов'язково мають бути враховані у праві. До цих чинників відносяться незавершеність процесу формування рис та властивостей дитини як особистості, адже особистість неповнолітнього не є явищем, яке повністю завершило своє формування.

Так, Н. В. Малиш звертає увагу на те, що у процесі формування особистості неповнолітніх правопорушників відбуваються перекручування у сферах самопізнання, саморегуляції й самовідношення, що детермінують їх девіантне поведіння [17]. у цьому контексті Р. П. Чича також зазначав, що вирішальну роль у виокремленні неповнолітніх в особливу групу осіб, що можуть притягатися до кримінальної відповідальності, відіграють особливості їх психіки й інтелектуального рівня розвитку [18, с. 83].

Тому, психологічний чинник здійснює вплив як на зовнішні форми поведінки, яка може бути девіантною, так й на внутрішні процеси, зокрема на оцінку вчиненого.

Стосовно ж зовнішніх проявів, то, як зауважує О. М. Павлик, мотиваційна сфера особистості різних категорій неповнолітніх правопорушників має свої специфічні властивості та є психологічним чинником, що поряд з іншими детермінантами, визначає суб'єктивну можливість вчинення злочину [19, с. 17].

Стосовно ж особливостей внутрішніх психічних процесів, то як зазначила у своєму дослідженні Н. В. Греса, процес усвідомлення вини неповнолітніми правопорушниками ускладнює недостатнє володіння ними своїми емоціями, погане розуміння та прогнозування власної поведінки, а також поведінки інших людей, недостатній розвиток емоційно-оціночного компоненту правосвідомості.

А саме вона наводить наступні данні: 49,4 % неповнолітніх правопорушників частково усвідомлюють свою вину; 29,9 % зовсім не усвідомлюють та тільки 20 % неповнолітніх повністю усвідомлює свою вину стосовно скоєного правопорушення [20, с. 18].

Зазначене свідчить, що особистість неповнолітніх взагалі, у тому числі й тих, що порушили закон, має специфіку, яка набуває власного особливого виразу стосовно конкретного неповнолітнього. Причиною цього є цілий комплекс психофізіологічних чинників, багато з яких, хоча і не залежить від неповнолітнього, але здійснює на нього досить сильний вплив. Це знаходить своє відображення у тому, як така особа усвідомлює наслідки вчинення кримінального правопорушення та сприймає свою участь у кримінальному судочинстві.

У свою чергу, О. В. Ярош зазначає, що поведінка підлітків формується під впливом цілого ряду чинників, а саме: а) об'єктивних або соціальних – сім'я, учбовий колектив, дворові компанії, школа, спортивно-розважальні, комп'ютерні ігри; б) суб'єктивних або психологічних – характер, темперамент, рівень інтелекту, емоційно-вольова сфера, комунікативність [21, с. 14]. Хоча інколи і провадять виділення соціальних та юридичних чи біологічних, психологічних та соціальних факторів, що формують так званий «симптомокомплекс делінквентності» [22, с. 11]. Однак найбільш усталеною, тобто такою, яка має

значення основи для класифікації цих факторів, є їх розподіл саме на об'єктивні та суб'єктивні, які вже можуть включати й будь-які інші конкретні фактори.

Вказані суб'єктивні особливості психологічного та фізіологічного розвитку неповнолітніх знаходять свій вираз у розумінні того, що ці особи потребують особливої уваги та турботи з боку суспільства в процесі реалізації їх прав та свобод, що є чи не найголовнішою умовою їх фізичного та психічного розвитку, забезпечення їх благополуччя.

Ці особливості повинні знаходити своє нормативне відображення, у тому числі й при регламентації кримінального судочинства щодо неповнолітніх. Тому неповнолітніх буде відрізняти, а разом з тим об'єднувати у кримінальному процесі, їх особливе процесуальне становище, ця особливість полягає у тому, що можливість участі цих осіб у кримінальному процесі в якості якого-небудь суб'єкта визначається відповідно до психологічного, а не вікового критерію [23, с. 38].

Підсумовуючи, необхідно вказати на потребу врахування впливу психологічного чиннику на статус неповнолітніх при формуванні кримінальних процесуальних норм. На даний час у найбільш узагальненому вигляді проявом цього є положення норм ст.ст. 19, 20, 21 КК України, гл. 38 КПК України. Беззаперечно, психологічний чинник теж враховується при визначенні межі віку, із якого можливе настання кримінальної відповідальності, а особливо у частині здатності усвідомлювати суспільну небезпечність та карності вчиненого діяння, що втілюється у фактично неможливості встановити психічне ставлення або вину малолітньої особи до вчинюваної дії або бездіяльності та її наслідків. Наслідком цього є звільнення неповнолітніх віком до 16, а у деяких випадках до 14 років від певної кримінальної відповідальності, а також застосування до них особливих заходів впливу у межах окремого кримінального провадження, яке передбачене § 2 гл. 38 КПК України.

Завершальним чинником, який впливає на кримінальне провадження та, власне, судочинство щодо неповнолітніх, є правовий. Саме він є тією формою, що опосередковує та забезпечує можливість урахування у кримінальній

процесуальній діяльності за участі неповнолітньої особи, виявлених вище історичних, соціальних й психологічних чинників. Тому, якщо дані фактори впливають на виникнення передумов для формування певного явища, то дія правового чинника, як останнього ланцюга системи виділених факторів, має своїм наслідком перетворення даного явища у відповідне кримінальне провадження стосовно неповнолітніх. Зазначений чинник діє тільки через явища, що мають правову природу. Перш за все, це принципи права, що впливають на правову систему держави взагалі та кримінальне провадження щодо неповнолітніх зокрема.

У контексті викладеного, В. Ю. Васецький відніс до основних демократичних принципів розвитку правової системи України соціальну справедливість, тобто втілення справедливості у процес регулювання суспільних відносин, гуманізм, тобто повага до особистості, її гідності та прав, що зокрема знаходить свій прояв у гуманізації судової системи, імплементації норм міжнародного права тощо, демократизм [24, с. 14].

Якщо звернутись до позицій науковців, які висловлювались з приводу впливу правових принципів на формування такого кримінального провадження, то їх дія як соціальна справедливість та гуманізм стосовно неповнолітніх, які опинилися власне, у сфері кримінального судочинства, або навіть вже піддані покаранню з боку держави, знаходить свій прояв на протязі тривалого часу розвитку держави та права на території України. А саме закріплення особливостей участі неповнолітніх у кримінальних, кримінальних процесуальних та кримінально-виконавчих правовідносинах як певна диференціація правового регулювання у межах цих галузей права, є усталеною тенденцією.

Особливе відношення щодо неповнолітніх підтверджується історико-правовими прикладами. Так, свого часу це знайшло своє відображення у гуманізації кримінальної політики царського уряду стосовно цих осіб щодо вирішення питання про збільшення виправних (на відміну від каральних) закладів для неповнолітніх у кінці XIX ст. [25]. Цікавим для вказаного дослідження є узагальнення розвитку та особливостей правової регламентації положення

неповнолітніх у кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві періоду ХІХ–початку ХХ ст. в Україні, яке було проведено В. П. Шпак. Власне, нею було відмічено, що вітчизняне кримінальне законодавство дитячим судам відводило власну роль стосовно захисту прав та охорони дитинства.

Відповідно, існування особливого суду передбачало й уведення особливої процедури здійснення провадження щодо неповнолітніх, елементами якої, як зазначила В. П. Шпак були наступні положення: окремий розгляд справ неповнолітніх; розгляд їх спеціальним суддею; усунення формалізму судових дій; обмеження гласності; відступ від загальних для справ дорослих положень при визначенні покарання неповнолітньому тощо [26, с. 19-23].

За часів радянської влади вказаний підхід частково також був збережений, звісно, якщо не брати до уваги сумнозвісну постанову ЦВК и РНК СРСР від 7 квітня 1935 року «Про заходи щодо боротьби із злочинністю серед неповнолітніх». Зокрема Л. Г. Голиш, досліджуючи функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр., відмічає, що попри великі труднощі та недоліки їхнього функціонування, ці установи в цілому виконували свою гуманну місію соціальної реабілітації дітей з особливим соціальним статусом та потребами [27, с. 21].

Таким чином можна зауважити, що в основі особливостей забезпечення неповнолітнім права на отримання захисту лежать їх вікові, фізіологічні й психологічні особливості, що і обумовлюють специфіку підходу до цієї соціально-вікової групи, надаючи їм додаткові гарантії щодо охорони їх прав у порівнянні з дорослими.

Правові норми, що регулюють суспільні відносини за участю неповнолітніх, забезпечують їм додатковий захист прав та законних інтересів, що в свою чергу ґрунтується на принципах правового протекціонізму, позитивної дискримінації, державної опіки та виступає як прояв охоронного режиму стосовно неповнолітніх. У зв'язку з цим у законодавстві та правозастосовній практиці це має відбуватися при неодмінному пріоритеті їх забезпечення з боку держави, її органів та їх посадових осіб.

Даний підхід підтверджується положеннями основних міжнародно-правових актів у цій сфері. Так, у Декларації прав дитини зазначено, що дитина, зважаючи на її фізичну та розумову незрілість, потребує спеціальну охорону та піклування, включаючи належний правовий захист [28]. Загальна декларація прав людини в ч. 2 ст. 25 зазначає, що дитинство дає право на особливе піклування і допомогу [29], ст. 3 Конвенції про права дитини зазначає, що в усіх діях стосовно дітей головна увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

Стосовно дії вказаних актів, то як підкреслює О. І. Вінгловська, що по відношенню до неповнолітніх українське законодавство базується на гуманних принципах, які закріплені у міжнародних стандартах. Але, як вона зазначає, у ряді випадків воно не відповідає нормам міжнародних стандартів, а деколи ще й суперечить їм [30, с. 14]. Дана її вказівка акцентує увагу на тому, що саме правовий чинник, в частині впровадження в українське законодавство зазначених міжнародних стандартів сприятиме удосконаленню кримінального провадження стосовно неповнолітніх.

Наслідком реалізації принципу соціальної справедливості та гуманізму, як прояву дії правового чинника, стало не тільки формування особливого провадження у кримінальному процесі. На їх ґрунті з'явилася можливість вести мову про нове правове явище, яке фактично з'явилося в першій половині ХХ ст. Мова йде про запроваджені в Женевській Декларації прав дитини, розвинуті в Декларації прав дитини ООН і остаточно закріплені в Конвенції про права дитини ідеї, що обумовили виникнення такого самостійного поняття як «права дитини».

Частиною системи прав людини є система прав дитини, яка складається з можливостей (свобод) неповнолітньої людини, необхідних для її існування, виховання і розвитку [6, с. 309]. Це саме ті права, які враховують істотні особливості неповнолітніх, забезпечуючи їм можливість соціалізації та повноцінного розвитку. На думку О. М. Бандурки, характеристика соціальних ролей громадян володіє окремими специфічними рисами. Ці риси дозволяють

більш чітко визначити взаємозв'язок і взаємовплив соціальних ролей громадян та їх правового статусу.

У ряді випадків конкретизовані характеристики, що визначають спеціальні соціальні ролі громадян, перетинаються з характеристиками, що впливають на процесуальне становище громадян, тобто з їх спеціальними процесуальними ролями, що значно збагачує їх сенс і має безпосередній вплив на динаміку правового статусу [14, с. 59-60].

Такий динамічний та адаптований до особливостей неповнолітнього правовий статус особа повинна отримувати і в сфері кримінального провадження, зокрема, в межах кримінального судочинства щодо неповнолітніх. Цей висновок є небезпідставним, оскільки і Конвенція про права дитини (ст. 40), і Закон України «Про охорону дитинства» (Розділ V «Дитина в несприятливих умовах та екстремальних ситуаціях» ст.ст. 33, 34) передбачають можливість наділення дитини відповідними правами.

О. І. Вінгловська зазначала, що особливе місце займають права неповнолітнього, що у свою чергу знаходиться у конфлікті з законом, де власне ці права поєднуються саме під впливом надзвичайних обставин, однак такий поділ відбиває реальність життя та чітко простежується у Конвенції прав дитини [30, с. 9].

Справді, умови досудового розслідування, а також судового розгляду кримінального провадження по суті є несприятливими для неповнолітнього, а тому наданий йому правовий статус має забезпечувати захист його прав та свобод у цих умовах та відповідно знайти своє нормативно-правове закріплення. І такі пропозиції на сьогодні з цього питання вже мають місце.

Власне, Є. М. Гідулянова пропонувала закріпити у законодавстві процесуальні права, які мають бути надані малолітній дитині з моменту виникнення підозри стосовно вчинення нею суспільно небезпечного діяння [31, с. 13-14].

До цього доцільним буде додати, що ця точка зору повинна носити системний характер та знайти свою реалізацію не тільки в кримінальному

процесі, а також в кримінальному праві загалом, що сприятиме комплексному вирішенню вказаного питання, а також забезпечить несуперечливість відповідних положень в межах цих споріднених галузей права.

Саме такий комплексний підхід до правового врегулювання участі неповнолітніх у правозастосовній діяльності є притаманним і іншим галузям права, а не тільки кримінальному процесуальному праву. Стосовно даного питання А. В. Савченком було досліджено особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх в Україні та США. Власне вчений наголосив на тому, що питання відповідальності та покарання вказаних осіб в обох державах виокремлюють у спеціальні нормативні положення, тим самим застосовуючи до неповнолітніх правопорушників, порівняно з дорослими особами, обмежений кримінально-правовий вплив. Також він характеризує норми кримінального права США про відповідальність та покарання неповнолітніх, порівняно з Україною, як більш гнучкі й різнопланові, а за певних умов ще й гуманніші [32, с. 20]. У інших джерелах також зазначається, що норми, які регламентують дане провадження, наділені такими функціональними характеристиками як власне гнучкість, гуманізм та різноплановість [33, с. 31-32].

Спираючись на отримані результати, щодо правового чинника становлення та розвитку кримінального провадження щодо неповнолітніх в Україні доцільно відмітити ряд моментів. Так, саме норми права закріплюють решту чинників (історичні, соціальні, психологічні) участі неповнолітніх в кримінальних процесуальних відносинах. Ці норми мають охоронну спрямованість щодо неповнолітніх, а також забезпечують можливість адаптувати правозастосовну діяльність до цієї категорії осіб. Такі функціональні характеристики цих норм як гнучкість, різноплановість та гуманізм повинні бути притаманні їм із самого початку їх розробки та прийняття. Кримінальний процесуальний статус неповнолітнього, який вчинив кримінальне правопорушення, повинен являти собою змінений (адаптований до специфіки такої особи) процесуальний статус повнолітнього, наприклад, обвинуваченого і включати не тільки загальні, а й спеціальні процесуальні права [10, с. 6, 11].

Така правова адаптація є ні чим іншим як правовим оформленням тих історичних, соціальних, психологічних чинників, які покладено в основу становлення та розвитку кримінального процесу щодо неповнолітніх. Правовий чинник також забезпечує втілення у зміст кримінального провадження щодо неповнолітніх таких правових засад як соціальна справедливість та гуманізм.

Враховуючи викладене слід зауважити, що становлення та розвиток кримінального провадження є об'єктивно обумовленим наслідком дії низки чинників (історичних, соціальних, психологічних, правових), які поступово визначили появу особливих правил провадження та судочинства відносно неповнолітніх (малолітніх). Історичний чинник відображає процес визнання впродовж розвитку суспільства та держави необхідності особливого поводження із неповнолітніми різних вікових груп.

Саме соціальний чинник вказує на характер, а також можливість включення неповнолітніх різних вікових груп до соціальних відносин, їх спроможність бути їх учасниками та вказує на потребу у компенсаційних механізмах щодо їх недостатньої соціалізації.

За своїм змістом кримінальні процесуальні норми, що регламентують кримінальне провадження, є засобом адаптації самого кримінального процесу до особливостей неповнолітніх та власне умовою врахування специфіки участі цієї категорії осіб у кримінальних процесуальних правовідносинах.

Зміст кримінального провадження щодо неповнолітніх це прояв охоронного режиму відносно неповнолітніх, який полягає у введенні певних додаткових юридичних гарантій стосовно охорони їх прав.

Для того, щоб вивчити практику реалізації цього охоронного режиму захисту дитини й існує необхідність виявлення особливостей правової регламентації кримінального провадження в цілому відносно неповнолітніх у інших країнах.

1.2. Місце кримінального провадження щодо неповнолітніх в системі кримінального процесуального права

Держава постійно вживає заходів щодо вдосконалення правової регламентації кримінального провадження [34], адже правові норми, як вказано у фаховій літературі, лежать в основі врегулювання будь-яких суспільних явищ та утворюють основу механізму правового регулювання кримінальних процесуальних відносин. Тому підвищення ефективності цього провадження повинно розпочинатися із його правової основи.

Акцентування уваги на цьому не випадкове, бо основну увагу у своїх дослідженнях вчені, як правило, присвячували питанням удосконалення змісту окремих кримінальних процесуальних норм, які регулюють відповідний аспект цього провадження («порядок використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітніх» [35], процесуальний статус неповнолітніх та малолітніх осіб [33, с. 15], «призначення і проведення експертизи у цих справах» [16, с. 9], «якість з'ясування характеристики неповнолітнього обвинуваченого» [36, с. 13], «реалізація у рішеннях слідчого даних про особу неповнолітнього обвинуваченого» [18, с. 171-172] тощо). Але комплексний аналіз нормативного підґрунтя кримінального провадження щодо неповнолітніх як самостійного правового явища, його змісту та призначення, залишався поза увагою науковців. Це не сприяло формуванню цілісного бачення найбільш ефективних форм його регламентації.

На необхідність у новому КПК України докладно врегулювати особливості кримінального процесу, в тому числі судочинства в справах неповнолітніх, свого часу вказував М. М. Міхеєнко [37].

Продовженням цієї точки зору є указ Президента України від 24.05.2011 № 597/2011 «Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні», де наголошено, що її метою є побудова в Україні системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, спроможної забезпечити законність та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом, пов'язаного

з її перевихованням [34]. Тому в основу системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх повинно бути покладено відповідне правове підґрунтя.

Так, Ю. О. Гурджі вважає, що питання про напрями розвитку засобів кримінального процесуального забезпечення прав особи, має вихід на проблематику ефективності правозастосовного процесу в цілому, якому властиві деякі недоліки, а саме нечіткість, відсутність стрункості законодавчої основи, наявність прогалин з питань, що вимагають обов'язкової нормативної регламентації [39, с. 83].

На цей час найбільш виразною частиною правового регулювання кримінального провадження щодо неповнолітніх слід визнати КПК України. У літературі вказується, що з усіх форм систематизації законодавства та права саме кодифікацію слід розглядати як найдосконалішу, вищу форму систематизації, як своєрідну форму правотворчості [40, с. 152], під час якої здійснюється обробка нормативно-правових актів, що певною мірою змінює їх структуру (погоджує, усуває протиріччя, об'єднує і т. ін.) [41, с. 174]. Тому, чинний КПК України, в частині досліджуваного провадження, потребує свого покращення з метою досягнення цілей, визначених у Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні.

Приділення уваги вдосконаленню правового підґрунтя цього провадження також обумовлено тим, що правові норми не тільки лежать в його основі, а й спрямовані на регулювання суспільних відносин шляхом визначення прав і обов'язків їх учасників [40, с. 113]. Зокрема, регулювання суспільних відносин з приводу кримінального провадження щодо неповнолітніх шляхом визначення прав і обов'язків його учасників.

Досудове розслідування і судовий розгляд кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, має власну специфіку, яка характеризує цю частину кримінальної процесуальної діяльності як особливе кримінальне судочинство та окреме кримінальне процесуальне явище. Тому цілком закономірно, що особливість цього різновиду кримінальної процесуальної діяльності обумовлює необхідність її окремої правової регламентації у системі кримінального

процесуального права. Це підтверджується змістом рекомендацій з нормопроекування, відповідно до яких закон розподіляється на частини лише тоді, коли кількість статей та можливість згрупувати їх у категорії, що представляють собою єдину достатню концептуальну цілісність, це виправдовують [42, с. 33-34].

Таке виправдане групування має місце у чинному КПК України, що підтверджується аналізом його структури, де в окрему складову виділено частину (главу), яка регулює особливі порядки кримінального провадження щодо неповнолітніх. Подібний підхід реалізовано і в межах Кримінального кодексу України, в якому існує окремий розділ XV «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх».

Так, Л. М. Палюх вказує, що норми, які регулюють відносини, пов'язані із застосуванням до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру, утворюють самостійний інститут права, який є комплексним інститутом кримінального права та процесу, оскільки підстави для застосування примусових заходів виховного характеру реалізуються у формах і при дотриманні умов, що визначаються кримінальним процесуальним законодавством [43, с. 6].

Отже у сфері кримінальної юстиції неповнолітні та правовідносини за їх участю визнаються як особливі, що відображується у змісті процесуальної діяльності під час кримінального провадження щодо цих осіб. Таким чином неповнолітній, внаслідок особливостей психофізіологічного розвитку, обумовлених віком, потребує особливої уваги при вирішенні питання про можливість бути суб'єктом злочину та суб'єктом кримінальної відповідальності.

Відповідно, у загальному масиві кримінальних процесуальних відносин відносини за участю неповнолітніх цілком обґрунтовано можна характеризувати як такі, що мають власну специфіку та є відносно відокремленими (за учасниками, змістом прав та обов'язків, об'єктом). Тому для їх врегулювання повинні створюватися окремі правові норми.

С. М. Зеленський відмічає, що історичний аналіз становлення і розвитку правової регламентації кримінального процесу у справах осіб, які вчинили

суспільно небезпечне діяння у віці від 11 років до досягнення віку кримінальної відповідальності, підтверджує необхідність встановлення особливого порядку провадження та судочинства у таких справах [16, с. 16].

Цей підхід не є чимось новим у науці кримінального процесу. Так, ще свого часу І. Я. Фойницький відмічав, що досвід показав, що для осіб з недорозвинутою свідомістю та ніжною сприйнятливістю, незміцнілим характером є потреба у створенні особливих судів і в прийнятті ними порядку кримінального провадження, більш пристосованого для потреб неповнолітніх [5, с. 312-313].

Можна дійти висновку про те, що поєднання специфіки та відокремленості кримінальних процесуальних норм, які опосередковують об'єкт правового врегулювання – специфічні відносини, які виникають під час кримінального судочинства щодо неповнолітніх, призводить до появи в структурі кримінального права окремого процесуального інституту.

Кримінальні процесуальні норми, які регулюють відносини під час провадження щодо неповнолітніх, цілком підпадають під визначення поняття «правовий інститут (інститут права)». Під цим правовим явищем розуміють систему відносно відокремлених від інших і пов'язаних між собою правових норм, які регулюють певну групу (вид) однорідних суспільних відносин, та які утворюють відокремлену частину галузі права [6, с. 381]. Якщо проаналізувати зміст кримінальних процесуальних норм, які регулюють відносини під час провадження щодо неповнолітніх, то можна виявити ознаки, які будуть характеризувати ці норми як інститут кримінального процесуального права:

✓ відносна відокремленість цих норм від інших, наприклад, у врегулюванні питання представництва неповнолітніх та учасників судочинства (представників служби у справах дітей, відділу Національної поліції у справах дітей) (ст. 496 КПК України);

✓ відокремленість норм § 1 § 2 гл. 38 КПК України, а також їх зв'язок із р. XV Кримінального кодексу України;

✓ вплив кримінальних процесуальних норм, які утворюють гл. 38 КПК України спрямований на «регулювання певної групи (виду) однорідних суспільних відносин» під час кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Така змістовна та формальна єдність цих норм, а також взаємозв'язок між ними і обумовленість тими відносинами, які вони регулюють, є умовою утворення інституту кримінального провадження щодо неповнолітніх, який також втілюється у самостійний вид кримінального процесу (щодо неповнолітніх). Його найбільш оптимальною формою об'єктивізації слід визнати виділення та закріплення в межах КПК України окремої структурної частини (розділ 38).

Слід зауважити, що до складу цього інституту слід включити субінститут кримінального судочинства щодо застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Зокрема, Л. М. Палюх вказує, що система норм, що регулюють відносини, пов'язані із застосуванням до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру, утворюють самостійний інститут права [43, с. 8]. Його утворюють особливі норми (§ 2 розділу 38 КПК України та ч. 2 ст. 97 КК України), якими регламентована відносно відокремлена, але заснована на тих самих засадах та здійснювана згідно з правилами, що і кримінальне судочинство щодо неповнолітніх, діяльність по застосуванню примусових заходів виховного характеру щодо вказаної категорії неповнолітніх.

Фахівці зауважують, що провадження щодо малолітніх – це самостійний вид кримінального процесуального провадження, якому притаманний особливий процесуальний порядок, а також власне правове регулювання [31, с. 6-8]. При цьому ці провадження співвідносяться як ціле та частина, але одночасно із цим між ними існує зв'язок загального та особливого, що обумовлює наявність власної специфіки досудового розслідування та судочинства щодо застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності.

Щодо місця процесуальних норм, якими в КПК України регламентовано кримінальне судочинство щодо неповнолітніх, то потребу у їх відокремленні

також можна обґрунтувати, окрім специфіки предмету (кримінальні процесуальні відносини за участю неповнолітніх), методу (переважно диспозитивного) та правового режиму врегулювання (позитивної дискримінації або протекціонізму):

- ✓ особливостями неповнолітніх як учасників кримінального судочинства, яким притаманні фізіологічні, психологічні особливості і це стосується дитини у будь-якому статусі (заявника, підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого);

- ✓ специфікою тих кримінальних процесуальних відносин (суб'єктного складу, характеру, засобів впливу тощо), що виникають за участю неповнолітніх (наприклад, участь додаткових суб'єктів, які представляють (законні представники) або захищають (захисник) їхні права та інтереси);

- ✓ визнанням на міжнародному рівні (Конвенція про права дитини, Пекінські правила, тощо) особливості участі неповнолітніх у відповідних відносинах, що передбачає необхідність врахування цього у нормах КПК України;

- ✓ використанням засобів юридичної техніки щодо впорядкування у певну структурно-логічну єдність масиву норм КПК України, які регламентують кримінальне судочинство щодо неповнолітніх.

Вказаний підхід до визначення правової форми кримінального судочинства щодо неповнолітніх вважається доцільним і щодо вирішення аналогічного питання у цивільному судочинстві.

Наприклад, Л. А. Кондратьєвою вказується, що враховуючи особливості процесуально-правового становища неповнолітніх осіб при розгляді справ за їх участю виникає необхідність формування спеціальних правил здійснення судочинства, де з точки зору законодавчої техніки це положення слід сформулювати шляхом виділення у структурі ЦПК України окремої глави «Проведення у справах досудового розгляду та судовий розгляд справ з участю малолітніх та неповнолітніх осіб» [44, с. 6].

Викладене дає підстави для твердження, що сукупність норм глави 38 КПК України утворюють самостійний інститут кримінального процесуального права. Так, поділ системи права на галузі має місце з урахуванням особливостей

предмету і методу правового регулювання. У правовій науці звернуто увагу, що окрім предмету та методу правового регулювання критерієм розрізнення галузей права виступає і правовий режим [45, с. 52]. Це нормативно закріплений особливий правовий порядок, встановлений для певних сфер суспільних відносин чи діяльності органів держави, який забезпечує сприятливі умови для розгляду юридичної справи та здійснення правових форм діяльності уповноважених органів, який характеризується специфічними прийомами правового регулювання, реалізації передбачених законом прав та обов'язків учасників відносин.

Таким чином, об'єднання норм права в певні однорідні сукупності (галузь, інститути, субінститути) може бути обґрунтовано з урахуванням наведених критеріїв (предмет, метод, правовий режим). Отже, предмет, метод та режим мають значення чинника виділення кримінального процесуального права, а згодом і його поділу на окремі складові – інститути.

Останні знаходять своє зовнішнє відображення та закріплення у структурі КПК України, в якій можна виділити загальну та особливу частини, окремі інститути, де кожна складова має власне значення. Визначення місця глав, розділів, статей у КПК України пов'язано із визнанням значущості певних суспільних відносин, необхідності їх регулювання нормами кримінального процесуального права за допомогою відповідного методу і правового режиму, а також логіки розгортання кримінальної процесуальної діяльності.

Також є ще ряд підстав для виокремлення інституту, призначенням якого є регулювання кримінальних процесуальних відносин, учасниками яких є неповнолітні підозрювані, обвинувачені або неповнолітні, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Вони пов'язані з, по-перше, функціональним (правове врегулювання цих відносин повинно забезпечувати досягнення завдань провадження, оскільки інакше від такого регулювання не буде сенсу), а по-друге, ціннісним (визнання і пріоритетне забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини (дитини) як найвищої соціальної цінності (ст. 3 Конституції України)).

Таким чином відмічаємо, що відносна відокремленість правового регулювання кримінальних процесуальних відносин з участю неповнолітніх підозрюваного, обвинуваченого та неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності втілюється у:

✓ інститут (субінститут) кримінального процесуального права, щодо характеристики цього явища у науковій літературі вказується, що його головною ознакою є юридична єдність або комплексність норм, які його складають [45, с. 48-49], і це має місце стосовно норм, якими регламентований кримінальний процес щодо неповнолітніх;

✓ виділенні самостійної частини КПК України – глава 38, адже, як зауважує О. Г. Лук'янова, формальною ознакою правового інституту є його зовнішнє відокремлення у нормативних актах у вигляді глав або розділів [45, с. 49];

✓ існуванні окремого виду кримінального судочинства, якому притаманна власна особливість, обумовлена специфікою участі у ньому неповнолітніх як суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності;

✓ існуванні та реалізації у процесуальній формі специфічних засобів кримінально-правового впливу на неповнолітніх, які вчинили кримінальне правопорушення.

Таке оформлення правового опосередкування кримінального провадження щодо неповнолітніх, з урахуванням єдності предмету, методу та режиму правового регулювання, специфічного його призначення повинно мати, своїм наслідком взаємне узгодження відповідних правових норм, встановлення взаємозв'язку між ними та забезпечення їх єдності як засобу упорядкування цього кримінального процесуального інституту.

З цього приводу у літературі відмічено, що головним призначенням інститутів права є забезпечення суцільного, відносного закінченого регулювання у межах своєї групи однорідних суспільних відносин [6, с. 248]. І в разі виконання умов виділення інституту галузі права, а також його належного нормативно-правового оформлення із дотриманням правил нормопроєктування, його

функціонування, у даному випадку – інституту провадження щодо неповнолітніх (та такої його складової як субінститут застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності), забезпечує системне та комплексне регулювання цієї частини кримінальної процесуальної діяльності та пов'язаних із нею відносин.

Це сприяє:

✓ упорядкуванню кримінальних процесуальних відносин внаслідок дії цілісного внутрішньо і зовнішньо узгодженого засобу нормативно-правового впливу на них;

✓ можливості подальшого удосконалення кримінального процесуального законодавства (систематизації норм, усунення дублювання та суперечностей, подолання прогалин у правовому регулюванні), бо як відмічено, ефективність кримінальної процесуальної форми правозастосовного процесу багато в чому визначена нормативною якістю й результативністю юридичних засобів;

✓ підвищенню ефективності кримінального судочинства щодо неповнолітніх за рахунок зручності розміщення нормативно-правових приписів в межах однієї структурної частини кодексу (гл. 38 КПК України);

✓ належному захисту прав, свобод та законних інтересів неповнолітнього, зокрема в частині припинення дії на неповнолітнього, який потрапив у конфлікт із законом, соціально шкідливих факторів, перевиховання його та подальшу соціальну підтримку, що є пріоритетною метою забезпечення.

Друге питання підрозділу пов'язано із з'ясуванням ролі, яку норми цього інституту виконують у механізмі правового регулювання відносин, що виникають у зв'язку із кримінальним судочинством щодо неповнолітніх. Вона не обмежується виконанням лише завдань кримінального судочинства (ст. 2 КПК України). Ця роль зумовлена також фактором, що лежить в основі поєднання відповідних норм у окремий інститут кримінального процесуального права.

Вона пов'язана:

- ✓ із специфікою неповнолітніх як основних суб'єктів цього судочинства та учасників відповідних процесуальних правовідносин, що полягає у необхідності додаткового захисту їх прав, у тому числі в частині їх ресоціалізації;
- ✓ із методологічними та тактичними особливостями їх участі у кримінальних процесуальних правовідносинах, що втілюється у необхідність належного урахування цього аспекту під час організації та здійснення цього судочинства.

Наприклад, суддею розв'язуються безліч питань, багато з яких мають свою певну специфіку, яка обумовлена необхідністю вирішення додаткових завдань в межах єдиної форми судочинства і з урахуванням особливостей особи неповнолітнього, а також обставин кожного кримінального провадження. Якщо врахувати зміст положень ст. 3 Конвенції про права дитини, у якій закріплений принцип найкращого забезпечення інтересів дітей, то обидва моменти необхідно розглядати як центральну ідею даного інституту. Така характеристика даного інституту та врегульованого ним провадження пов'язана саме з тим особливим відношенням, яке, як правило, існує у більшості суспільств стосовно дитини. Таке відношення знаходить своє відображення у праві, у тому числі й кримінальному процесуальному, а також у відповідному законодавстві.

Саме тому призначення, яке норми глави 38 КПК України виконують у механізмі правового регулювання кримінально-процесуальних відносин, що виникають у зв'язку із кримінальним провадженням стосовно неповнолітніх, полягає попри все у закріпленні та створенні умов задля належної реалізації відміченого вище особливого охоронного режиму стосовно цих осіб, який полягає насамперед у пріоритетному забезпеченні їх прав, так звана «позитивна дискримінація» чи «протекціоністська доктрина».

За результатом аналізу фахової літератури можна побачити, що спрямованість такого режиму якраз і стосується забезпечення, гарантування прав, свобод і законних інтересів зазначених осіб, а також припинення дії безпосередньо на неповнолітнього соціально шкідливих факторів, створення умов для перевиховання, а також його подальшу соціальну підтримку, тобто

ресоціалізацію. Тобто даний інститут кримінального процесуального права поряд із вирішенням виключно процесуальних завдань та досягненням суспільно важливих цілей у сфері боротьби зі злочинністю неповнолітніх одночасно має сприяти приділенню першочергової уваги якомога кращому забезпеченню інтересів дитини.

Даний підхід згідно зі ст. 3 Конвенції про права дитини являється загальновизнаним стандартом поведінки з неповнолітніми без виключення в усіх діях стосовно них, незалежно від того, здійснюються вони державними або приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними або законодавчими органами [46]. І. до речі, саме це забезпечення та гарантування має стосуватися не тільки прав та законних інтересів дитини як учасника кримінального провадження, але й всього змісту її правового статусу як людини, яка є найвищою соціальною цінністю нашої держави (ст. 3 Конституції України).

Дане призначення вказаного інституту впливає на визначення змісту норм, а також характер здійснення процесуальних дій і актів досліджуваного провадження. Наприклад, це насамперед стосується предмету доказування та участі законних представників, застосування процесуального примусу та можливості звільнення від кримінальної відповідальності та ін.

Але, незважаючи на те, що у чинному КПК України дане провадження знайшло свою більш повну регламентацію, аніж у попередньому кодексі, все ж таки залишається актуальним питання відповідності самого інституту, тобто тієї моделі провадження, яку він має закріплювати, його нормативно-правовому відображенню у статтях гл. 38 КПК України. Норми даного інституту можна розглядати як правову форму механізму і у даному випадку кримінально-процесуального механізму, що забезпечує захист прав і свобод неповнолітньої особи.

Наприклад, К. Г. Волинка характеризує цей механізм забезпечення як цілісне та якісно самостійне явище правової системи, яке є комплексом передумов, засобів та умов, що створюють необхідні можливості для

повноцінного здійснення кожним своїх прав та свобод, де елементами даного механізму є правовий статус особи, її юридичні гарантії прав та свобод, а також загальносоціальні умови [40, с. 64].

Узагальнюючи погляди науковців на його структуру, можна виділити такі елементи: юридичні передумови забезпечення прав і свобод, тобто правовий статус особи; загальносоціальні умови реалізації, охорони і захисту прав і свобод особи, тобто фактичне соціальне макросередовище, в якому здійснюється забезпечення та відбувається реалізація прав і свобод; нормативно-правові засоби забезпечення прав та свобод особи, тобто юридичні гарантії; процес практичного втілення у життя можливості та необхідності, тобто правові процедури реалізації прав і здійснення гарантій.

Використовуючи дану структуру, у межах досліджуваного інституту та відповідної гл. 38 КПК України мають знайти своє відображення:

✓ правовий статус неповнолітнього, що не досяг віку, з якого настає кримінальна відповідальність, але вчинив суспільно небезпечне діяння, підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, пропозиції щодо окремого закріплення яких мають місце у відповідній літературі;

✓ правові статуси інших специфічних суб'єктів кримінального судочинства щодо неповнолітніх (законного представника, педагога, лікаря, психолога), участь яких, на думку Є. М. Гідулянової, виступає додатковою, порівняно із загальними, гарантією забезпечення захисту прав та законних інтересів малолітніх учасників кримінального судочинства [31];

✓ розширена система юридичних гарантій прав та свобод неповнолітніх, котра базувалася б на засаді найкращого забезпечення прав і інтересів дітей, передбаченого в п. 1 ст. 3 Конвенції про права дитини;

✓ разом із саме кримінальними процесуальними засобами забезпечення прав неповнолітнього, наприклад, обов'язкова участь захисника, запровадити у дію «комплекс соціально-економічних, культурних, політичних та інших умов» забезпечення фактичного середовища здійснення, захисту і охорони прав і свобод дитини у кримінальному провадженні, наприклад, це провадження має

проводитись без будь-яких затримань та у найкоротші терміни [47, с. 76]. Як свідчить аналіз гл. 38 КПК України, на даний час в ній наявні не усі елементи зазначеного механізму або ж вони потребують удосконалення.

Підводячи підсумок, зазначимо, що визначення місця норм гл. 38 у системі КПК України, з'ясування її правової сутності та значення її статей має не тільки теоретичне, але й практичне значення для законотворчого процесу та правозастосовної діяльності, що як мету мають реалізовувати «якнайкраще забезпечення інтересів дитини» (ст. 3 Конвенції про права дитини).

Також потребують подальшого дослідження й питання системи та структури КПК України, повноти відображення у ньому особливостей участі у кримінально-процесуальних відносинах неповнолітніх. Це відноситься також до питань процесуальної форми опосередкування даних відносин, змісту процесуального статусу цих осіб, а також відповідності вітчизняних кримінальних процесуальних норм міжнародним стандартам у цій сфері. Адже, як відмічає Є. М. Гідулянова, адаптація кримінального процесуального законодавства до міжнародних норм, правил, стандартів потребує не тільки покращення окремих норм, які регламентують провадження щодо неповнолітніх, але й кардинальної зміни правової суттєвості даних норм шляхом виключення їх із сфери існуючого кримінального процесуального законодавства України та створення особливої групи матеріальних й процесуальних норм, за допомогою яких могла би бути створена нова галузь правосуддя, а саме ювенальна юстиція [31, с. 15].

Логічним наслідком зазначених пропозицій та їх втілення у законодавстві виступає позиція, згідно до якої необхідно вести мову про формування та становлення нової галузі права, такої як ювенального права, що, у тому числі має місце і в Україні.

Досліджуючи характерні особливості провадження щодо неповнолітніх, можливо зробити висновок, що поряд із загальними положеннями, які належать до питань провадження щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, кримінальний закон передбачає певні особливості проведення досудового розслідування, а також судового розгляду правопорушень, що вчиняються

неповнолітніми. Ці особливості поміщені в окремий розділ, який стосується предмета доказування у діяннях, що вчиняються зазначеними особами, затримання та взяття під варту, пред'явлення підозри та допит неповнолітнього підозрюваного, особливості судового розгляду тощо.

Необхідно було б створити у системі судоустрою України окрему ланку судів, які б здійснювали судовий розгляд правопорушень, які вчинені неповнолітніми, та забезпечити їх суддями не тільки з юридичною але й із педагогічною освітою. Це у свою чергу, надало б можливості більш кваліфіковано здійснювати провадження даної категорії справ.

РОЗДІЛ 2 ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

2.1. Загальні положення кримінального провадження щодо неповнолітніх

Кримінальне провадження стосовно неповнолітніх є однією з диференційованих форм як досудового, так й судового кримінального провадження, які передбачені розділом VI КПК України для «особливих» видів проваджень.

«При здійсненні кримінального провадження щодо неповнолітніх суди зобов'язані забезпечувати точне й неухильне застосування діючого законодавства, своєчасний та якісний їх розгляд, керуватися Конституцією України, Кримінальним кодексом України (КК України), Кримінальним процесуальним кодексом України (КПК України), міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, зокрема Конвенцією ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року, Мінімальними стандартними правилами ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх від 29 листопада 1985 року ("Пекінські правила"), а також враховувати практику Європейського суду з прав людини, запроваджуючи їх положення у вітчизняну правозастосовну практику» – зазначено в Листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 № 223-1134/0/4-13 [48].

Кримінальне провадження стосовно неповнолітніх здійснюється у загальному порядку, але з урахуванням особливостей, які передбачені главою 38 КПК України, та з дотриманням засади забезпечення реалізації неповнолітніми особами права на користування додатковими гарантіями, які встановлені вітчизняним законом та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких

надана Верховною Радою України. Якщо норми КПК України суперечать такому міжнародному договору, застосуванню підлягають згідно із ч. 4 ст. 9 КПК положення відповідного договору [48].

Задля того, щоб зрозуміти особливості, які передбачені главою 38 КПК України кримінального провадження стосовно неповнолітніх, у першу чергу необхідно з'ясувати про яку вікову категорію фізичних осіб саме йдеться мова.

Саме тут необхідно звернути увагу, що, наприклад, Сімейний кодекс України визначає одразу декілька взаємопов'язаних понять, а саме: «дитина», «малолітній», «неповнолітній». Отже, правовий статус дитини особа має до моменту досягнення нею повноліття. У свою чергу малолітньою вважається особа до моменту досягнення нею чотирнадцяти років. І неповнолітньою вважається особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (ч. 1, 2 ст. 6 СК України).

Ідентичний з наведеним вище зміст вкладають у визначення цих понять статті 31, 32 Цивільного кодексу України.

Трохи інакше трактує поняття «неповнолітній» чинний КПК України. А саме, пункт дванадцятий статті 3 КПК України під неповнолітньою розуміє малолітню особу, а також дитину у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, тобто вкладає у це поняття значно ширший зміст. Окрім цього, у КПК України прямо зазначається те, що положення § 1 («Загальні правила кримінального провадження щодо неповнолітніх») глави 38 КПК України застосовуються у кримінальному провадженні стосовно кримінальних правопорушень, які вчинені особами, що не досягли 18-річного віку [49].

Власне таке розуміння неповнолітньої особи покладено в основу законодавчого регламентування особливого порядку кримінального провадження.

Виокремлення особливого порядку кримінального провадження стосовно неповнолітніх зумовлено декількома чинниками.

Так, Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй від 29 листопада 1985 р., що стосуються відправлення правосуддя по відношенню до неповнолітніх («Пекінські правила») звертають увагу на необхідність «надання максимального сприяння забезпеченню благополуччя неповнолітніх, що звело б

до мінімуму необхідність втручання з боку системи правосуддя і зменшило б шкоду, яка може бути заподіяна таким втручанням». Особливий наголос в них зроблено на двох найважливіших завданнях відправлення правосуддя: сприянні благополуччю неповнолітнього та співмірності уживаних заходів впливу як з особливостями особи правопорушника, так і з обставинами вчинення правопорушення (5.1 «Пекінських правил») [50].

В аспекті ефективного, справедливого та гуманного здійснення правосуддя щодо неповнолітніх керівними засадами винесення судового рішення і вибору заходів впливу є такі:

а) заходи впливу мають бути співрозмірними не тільки з обставинами та тяжкістю правопорушення, але й з потребами суспільства;

б) рішення про обмеження особистої свободи неповнолітнього мають прийматися лише після ретельного розгляду питання, і вони мають бути по можливості зведені до мінімуму;

в) неповнолітнього правопорушника не варто позбавляти особистої свободи, якщо тільки він не визнаний винним у вчиненні тяжкого діяння із застосуванням насильства щодо іншої особи або ж у неодноразовому вчиненні інших тяжких правопорушень, а також за відсутності інших відповідних заходів впливу (17.1 «Пекінських правил») [50].

Тримання неповнолітніх під вартою до суду застосовується як крайній захід та по можливості замінюється іншими альтернативними заходами, такими як постійний нагляд, активна виховна робота, поміщенням у сім'ю або виховний заклад чи дім (п. 13.2 «Пекінських правил») [50].

«Пекінські правила» виходять з того, що під час проваджень щодо неповнолітніх завжди, можливо, за винятком серйозних правопорушень, мають превалювати інтереси благополуччя та майбутнього молодих людей, орієнтуючи на використання усього діапазону існуючих альтернативних ув'язненню заходів, тобто системи пробації шляхом винесення умовних вироків або відстрочки їх виконання та інших видів судових рішень.

Якщо кримінальне провадження щодо неповнолітнього правопорушника не було закрито, нею займається компетентний орган влади (суд, трибунал, рада, комісія тощо) відповідно до принципів справедливого та неупередженого суду (п. 14.1 «Пекінських правил») [50].

Судовий розгляд повинен відповідати інтересам неповнолітнього і здійснюватись в атмосфері розуміння, що дозволить неповнолітньому брати участь у ньому та вільно викладати свою точку зору (п. 14.2 «Пекінських правил») [50].

Крім того, частина четверта статті 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р., прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН проголошує, що «щодо неповнолітніх процес повинен бути таким, щоб враховувались їх вік і бажаність сприяння їх перевихованню» [51].

Тому вказані особливості впливають із вимог, які наведені вище міжнародно-правовими актами, узятих Україною перед світовою спільнотою зобов'язань, та які приведені у відповідність зі світовими стандартами низки законів та інших нормативно-правових актів.

Наприклад, частина друга статті 3 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» забороняє використання друкованих засобів масової інформації для: втручання в особисте життя громадян, посягання на їх честь і гідність; розголошення будь-якої інформації, яка може призвести до вказання на особу неповнолітнього правопорушника без його згоди і згоди його представника [52].

Інший закон, а саме стаття 62 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», містить у собі положення про необхідність захисту суспільної моралі і забезпечення прав неповнолітніх та юнацтва. Телерадіоорганізаціям забороняється без письмової згоди батьків чи осіб, які їх замінюють, а також відповідних правоохоронних органів розголошувати будь-яку інформацію, що може сприяти ідентифікації особи неповнолітнього правопорушника або стосується факту самогубства неповнолітнього [53].

Отже, необхідність особливого порядку кримінального провадження стосовно неповнолітніх осіб була повною мірою сприйнята українським законодавством, про що прямо зазначається і у частині першій статті 484 КПК України, у відповідності до якої порядок кримінального провадження стосовно неповнолітніх визначається загальними правилами Кримінального процесуального кодексу однак із урахуванням особливостей, які передбачені главою 38 цього ж Кодексу.

Якщо виникає потреба процесуального спілкування із неповнолітнім підозрюваним або обвинуваченим, то він повідомляється чи викликається слідчим, прокурором, слідчим суддею або судом через його батьків чи інших законних представників (стаття 489 КПК України).

Окрім батьків як законні представники можуть бути також залучені усиновлювачі, а у разі їх відсутності, можуть бути залучені опікуни або піклувальники, інші повнолітні близькі родичі або члени сім'ї (роз'яснення дано в пункті першому статті 3 КПК України), а також представники органів опіки та піклування, установ та організацій, під опікою або піклуванням яких перебуває неповнолітній (частина друга статті 44 КПК України). Про залучення законного представника слідчий, прокурор виносить постанову, а слідчий суддя – постановляє ухвалу, копія якої вручається законному представнику.

Очевидно, що законний представник користується процесуальними правами особи, інтереси якої він представляє, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим та не може бути доручена представнику.

У цей же час якщо дії або інтереси законного представника суперечать інтересам неповнолітнього, то за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді даний законний представник замінюється іншим із числа осіб, які зазначені у частині другій статті 44 КПК України.

Інший порядок виклику неповнолітньої особи до правоохоронних органів допускається лише у разі, якщо це зумовлюється обставинами, які встановлені під час кримінального провадження.

Також важливим є положення Кримінального процесуального закону про те, що досудове розслідування за участю неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого, у тому числі, якщо воно здійснюється стосовно декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою особою, обов'язково здійснюється слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань стосовно неповнолітніх (частина друга статті 484 КПК України).

Кримінальне провадження щодо розгляду обвинувального акта щодо неповнолітньої особи, а також клопотання щодо звільнення від кримінальної відповідальності, застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, їх продовження, зміну або припинення, а також кримінальне провадження в апеляційному або касаційному порядку стосовно перегляду прийнятих із зазначених питань судових рішень здійснюються суддею, який уповноважений згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» на здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх [54].

При цьому судді, які уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, не звільняються від виконання обов'язків судді відповідної інстанції, але здійснення ними цих повноважень враховується при розподілі судових матеріалів та має пріоритетне значення.

Задля уникнення будь-яких сумнівів стосовно наявності у судді законних повноважень на розгляд такої категорії справ до матеріалів кримінального провадження необхідно приєднувати копію чи витяг із протоколу зборів суддів, де повинно бути визначено кількісний та персональний склад суддів, які уповноважені на здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. Так само судам варто з'ясувати наявність документів або копій наказів, розпоряджень тощо, які підтверджують факт здійснення досудового розслідування стосовно неповнолітніх спеціально уповноваженим на те слідчим. Варто враховувати, що спеціальних вимог до прокурора або слідчого судді, який здійснює кримінальне провадження стосовно неповнолітнього, процесуальним законом не закріплено [48].

У стресовій ситуації, якою для дітей є кримінальне провадження, у них загострюються тенденції до примітивних способів психологічного захисту, що проявляється в таких формах: реакція опозиції (бравада, демонстративний характер дій, висловлювань, який не є внутрішньо вмотивованим); реакція відмови (непідкорення вимогам); реакція ізоляції (прагнення уникнути негативних контактів); фрустрація у формі агресії чи уникнення спілкування. Тому виникає питання створення максимально «м'якої», неформальної процедури розслідування та судового розгляду справ про злочини неповнолітніх, яка б дозволила зберегти психологічну рівновагу неповнолітнього, у якого стався конфлікт із законом, врахувати його індивідуально-психологічні й вікові особливості, реалізувати гнучку систему кримінально-правових заходів впливу.

З цієї точки зору, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ зазначив наступне: «Запобіжні заходи до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого застосовуються з урахуванням його вікових та психологічних особливостей і роду занять. Слідчому судді, суду необхідно зважати, що затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього лише у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину за наявності визначених КПК мети та підстав для його застосування.» – йдеться в Листі ВССУ від 04.04.2013 № 511-550/0/4-13 [55].

Під час розгляду клопотання щодо застосування запобіжного заходу до неповнолітнього слідчому судді, суду варто мати на увазі, що до неповнолітніх, окрім запобіжних заходів, може застосовуватися передання їх під нагляд батьків, опікунів або піклувальників (ч. 1 ст. 493 КПК України).

Застосування зазначених процесуальних дій можливе за обов'язкового встановлення слідчим суддею, судом таких обставин у їх сукупності: 1) відомості про особу батьків, опікунів або піклувальників, а також відомості про їхні стосунки з неповнолітнім дають змогу впевнитися у тому, що вони можуть належно здійснювати нагляд за неповнолітнім; 2) батьки, опікуни чи піклувальники, а також неповнолітній надали згоду на передання під нагляд; 3)

батьками, опікунами або піклувальниками надано письмове зобов'язання забезпечити прибуття неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а також його належну поведінку [55].

Кримінальне провадження щодо неповнолітніх – це відокремлена за предметом юридичних справ (щодо неповнолітніх) сукупність процесуальних дій і рішень, під час перебігу яких виникають особливі процесуальні відносини, а саме провадження здійснюється у певний, притаманний йому спосіб, в умовах особливого правового режиму, що фіксується у офіційних документах (кримінальній справі).

Що ж стосується кримінального судочинства щодо неповнолітніх, то необхідно відмітити, що даний процес також має свою певну специфіку, яка обумовлена особливостями участі у ньому неповнолітніх. Слід звернути увагу, що як свідчать результати досліджень, це кримінальне судочинство характеризується не тільки специфікою свого змісту, а і особливостями завдань, які повинні бути вирішені з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення, вчинене неповнолітнім, до ЄРДР і до ухвалення судового рішення [56, с. 79-81].

Судочинство у справах цієї категорії повинно ґрунтуватися на суворому дотриманні вимог матеріального і процесуального законодавства, максимально сприяти забезпеченню інтересів, захисту законних прав неповнолітнього, призначення справедливого покарання, попередження вчинення нових злочинів.

Необхідність підвищення виховного значення судових процесів у справах про злочини та їх профілактичного впливу зумовила обов'язок суду по кожній справі встановлювати причини і умови, що сприяли вчиненню злочину неповнолітніми, не залишати без реагування встановлені в судовому засіданні недоліки і упущення в роботі комісій у справах неповнолітніх і підрозділів з попередження правопорушень неповнолітніх, навчальних закладів і громадських організацій і виносити окремі ухвали з зазначенням конкретних обставин, які сприяли вчиненню злочину підлітком, та осіб, з вини яких воно стало можливим.

Неабияке значення для профілактики злочинності серед неповнолітніх має процесуальна діяльність судів, які здійснюють кримінальне провадження у

справах. Ефективні правові заходи, які суди застосовують стосовно неповнолітніх, можуть дійсно сприяти попередженню вчинення ними нових правопорушень та виправленню таких підлітків. Здійснюючи правосуддя, суди мають забезпечити захист гарантованих Конституцією України прав та свобод як підсудного неповнолітнього, так і інших учасників процесу.

Порядок провадження у справах про злочини неповнолітніх визначається загальними правилами КПК України для провадження кримінальних справ і, крім того, додатковими нормами, викладеними у гл. 38 КПК України «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх». У зазначеній главі містяться норми, якими передбачено підвищення захищеності прав неповнолітніх у кримінальному судочинстві.

У багатьох країнах світу таких як, наприклад США, Великобританії, Франції, Бельгії, Німеччині тощо, на відміну від України, кримінальне провадження щодо неповнолітніх здійснюється спеціалізованими судами різних модифікацій. Робота таких судів для неповнолітніх оцінюється вченими-юристами на досить високому рівні.

Правосуддя стосовно неповнолітніх повинно бути складовою процесу національного розвитку кожної країни. Згідно ст. 9 Конституції чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [1]. А отже суди мають враховувати вимоги міжнародних правових актів, зокрема тих, що стосуються здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх. У міжнародно-правових актах наголошується на необхідності особливого захисту підлітків та дітей.

Україною було підписано міжнародний договір від 29 листопада 1985 р., за яким вона взяла на себе зобов'язання виконувати Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»). У п. 2.1 зазначених Правил підкреслюється необхідність неупередженого їх застосування.

У іншому не менш важливому міжнародному документі, а саме Конвенції про права дитини, прийнятій 44-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН у 1989 р. та

ратифікованій Верховною Радою України 27 лютого 1991 р. (далі — Конвенція), міститься гуманне положення відносно застосування до неповнолітнього міри запобіжного заходу. Відповідно до ст. 37 Конвенції «арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюється згідно з законом та використовується лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу» [46].

Законом України від 24 січня 1995 р. «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» (в редакції від 09.02.2017), виходячи з положень Конституції України та Конвенції визначено правові основи діяльності органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, на які покладається здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, що не досягли 18-річного віку [57].

Розглядаючи дії неповнолітніх, суди повинні зважати на ту обставину, що у цілому неповнолітні за рівнем інтелектуального та волевого розвитку відстають від дорослих. Їх життєвий досвід ще недостатній, а якщо ще й присутні упущення у вихованні, то вони можуть невірно оцінювати конкретну ситуацію та обрати неправильну лінію поведінки, помиляться у трактуванні змісту таких понять, як дорослість, сміливість, взірць для наслідування. Враховуючи вікові особливості неповнолітніх, потрібно посилювати їх правову захищеність. Для гарантування правового захисту неповнолітніх на досудовому слідстві та у судовому розгляді законом передбачено спеціальні норми, які встановлюють особливість провадження у таких провадженнях:

- 1) участь законного представника неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 488 КПК України);
- 2) обов'язкова участь захисника (ст. 44 КПК України);
- 3) виділення справи стосовно неповнолітнього в окреме провадження за наявності в ній дорослих учасників (ст. 494 КПК України);
- 4) можливість застосування примусових заходів виховного характеру замість кримінального покарання (ст.ст. 498, 499 КПК України, ст. 97 КК України);

5) порядок затримання та взяття від варту як запобіжний захід щодо неповнолітнього (ст. 492 КПК України);

6) порядок виклику неповнолітнього обвинуваченого (ст. 489 КПК України);

7) участь у судовому розгляді справи представників служби у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції (ст. 496 КПК України);

8) участь педагога або лікаря, батьків чи інших законних представників у допиті неповнолітнього обвинуваченого (ст. 491 КПК України);

9) тимчасове видалення неповнолітнього обвинуваченого із залу судового засідання під час дослідження обставин, що можуть вплинути на неповнолітнього (ст. 495 КПК України).

Таким чином, зазначеними нормами в цілому створюється правовий режим охоронного типу.

Зокрема, у країнах СНД, у всіх кодексах міститься однакове формулювання наступного типу: «Порядок кримінального судочинства щодо неповнолітніх визначається загальними правилами цього кодексу з урахуванням особливостей, передбачених цією главою». Саме ці особливості забезпечують встановлення вказаного режиму завдяки визнанню у законодавстві пріоритету забезпечення та гарантування прав неповнолітніх у кримінальному судочинстві.

Реалізація вказаного охоронного режиму у цьому провадженні здійснюється через його правове регулювання. Так, практично у всіх країнах, чий процесуальні кодекси виділяють кримінальне судочинство щодо неповнолітніх, законодавець вказує на те, що воно регулюється додатковими правилами, наприклад, «здійснюється у загальному порядку з винятками, передбаченими цією главою» (ч. 2 ст. 420 КПК Російської Федерації) або «визначається загальними правилами, а також статтями цієї глави» (ч. 2 ст. 480 КПК Республіки Казахстан). При цьому, в окремих кодексах прямо вказано на особливість цього судочинства, необхідність особливого відношення до неповнолітнього, пріоритетне забезпечення та гарантування його прав.

Таким прикладом може слугувати ч. 2 ст. 484 КПК України. Такий підхід забезпечує належну імплементацію у кримінальну процесуальну діяльність вимог ст. 3 Конвенції про права дитини та введення охоронного режиму цього судочинства.

В основу цього провадження покладені гуманістичні ідеї захисту та забезпечення прав дитини, особливого з нею поводження. І у певному правовому оформленні вони знаходять своє втілення у КПК України, наприклад, ч. 2 ст. 10, ч. 2 ст. 27, ч. 4 ст. 28, ч. 2 ст. 484 КПК України. Ці норми завдяки специфічним юридичним формам та прийомам регулювання забезпечують особливу спрямованість впливу на кримінальні процесуальні відносини та створюють власну обстановку розгляду справи щодо неповнолітнього.

Стосовно ж завдань цього судочинства, слід відмітити, що в теорії кримінального процесу вони вже були предметом дослідження, результатом чого стала їх класифікація з урахуванням критерію стадійності (етапів процесуальної діяльності) [58].

Так, зокрема, виділяють безпосередні (завдання окремої процесуальної дії), проміжні (завдання стадії), кінцеві (завдання судочинства), перспективні завдання (досягнення виховного та профілактичного впливу, формування правової та етичної свідомості) [58]. Але це, так звана, «вертикальна» класифікація, яка відображає сам процес діяльності. Що ж стосується змісту, то головним критерієм виділення певних, відносно самостійних елементів кримінального процесу і їх систем є спрямованість судочинства, що виражається у його завданнях і предметі.

З приводу виявлення кола завдань, які властиві кримінальному судочинству щодо неповнолітніх, то у фаховій літературі висловлено позицію, що воно відіграє роль засобу введення охоронного режиму щодо неповнолітніх, що і виступає його сутнісною ознакою та визначальною особливістю.

На підставі викладеного можна відмітити, що завдання цього судочинства та їх зміст є відображенням його охоронної спрямованості, а також намаганням законодавця реалізувати ідею правосуддя, дружнього до дітей. Останнє своєю

метою має приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. Насамперед це знаходить своє втілення в тих особливих правилах процедури, які містяться у гл. 38 КПК України і які регламентують проведення досудового розслідування і судового провадження щодо неповнолітніх. Ці правила в найбільш концентрованому вигляді містять ті додаткові юридичні гарантії охорони прав неповнолітніх, що виступають проявом охоронного режиму щодо таких осіб.

З наведеного у можна зробити висновок, що кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх як особливому та відносно відокремленому різновиду кримінальної процесуальної діяльності притаманні власні мета, завдання, правила та умови, де їх правове опосередкування повинно знайти своє втілення у певних основних положення цього кримінального судочинства.

Такий висновок обґрунтовується не тільки відміченою вище специфікою прояву вказаних явищ у цьому судочинстві. Його можна додатково аргументувати й тим, що, з позиції законодавчої техніки, повинні існувати певні нормативні положення узагальнюючого характеру, які б створювали умови для дії відповідного правового режиму провадження щодо неповнолітніх, забезпечували б конкретизацію його мети та визначення завдань. І якщо проаналізувати чинний КПК України, то законодавець пішов тим шляхом, що щодо кримінального судочинства взагалі та кожної із з його структурних складових (стадій) або особливих форм його здійснення вводить відповідні загальні положення.

Так, можна вказати на загальні засади кримінального провадження (гл. 2, ст. 7 КПК України), загальні правила участі захисника у кримінальному провадженні (ст. 46 КПК України), загальні правила застосування заходів забезпечення кримінального провадження (ст.132 КПК України), загальні положення досудового розслідування (гл. 19 КПК України), загальні положення про негласні слідчі (розшукові) дії (§ 1 гл. 21 КПК України), загальні положення закінчення досудового розслідування (ст. 283 КПК України), загальні положення кримінального провадження під час звільнення особи від кримінальної відповідальності (ст. 285 КПК України), загальні положення спеціального

досудового розслідування (ст. 297-1 КПК України), загальні положення досудового розслідування кримінальних проступків (ст. 298 КПК України), загальні положення судового розгляду (§ 1 гл. 28 КПК України) тощо. У тому числі і § 1 гл. 38 КПК України «Загальні правила кримінального провадження щодо неповнолітніх».

З приводу виділення як окремих явищ властивих досліджуваному кримінальному судочинству мети, завдань, правил та умов, які будуть утворювати його основні положення, можна відмітити ряд недоліків. Так, на цей час відсутнє їхнє чітке визначення у законі, особливо мети і завдань, а також не завжди повно нормативно визначені особливості характеру та змісту кримінальної процесуальної діяльності щодо неповнолітніх, внаслідок чого виникають окремі недоліки, які впливають на її ефективність.

Також, законодавцем не в повній мірі враховане та узгоджене між собою функціональне призначення (мета) цього судочинства (першочергова увага якнайкращому забезпеченню інтересів дитини), завдання (виховна та охоронна його спрямованість, встановлення додаткове гарантування прав і законних інтересів неповнолітніх тощо), характер здійснення (створення доброзичливого до дитини середовища і процесу) та той порядок кримінального судочинства щодо неповнолітніх, який існує за чинним КПК України (гл. 38). Адже, якщо проаналізувати § 1 гл. 38 КПК України, то він, за виключенням ст. 484 КПК України, фактично передбачає порядок цього судочинства та його особливості, які і відрізняють вказане провадження від, так би мовити, «звичайного» провадження, що дає підстави для включення його у перелік особливих порядків (р. VI КПК України). До того ж не всі можливі аспекти прояву судочинства охоронного типу та дружнього до дитини правового середовища і процесу відображено у гл. 38 КПК України.

На це свого часу зверталася увага у п. 267 Висновку по проекту КПК України, в якому стосовно кримінального судочинства щодо неповнолітніх вказано, що у ньому насправді не відображено потреби створення доброзичливого до дитини середовища і процесу (пристосування приміщень, в яких відбувається

судочинство, до особливостей неповнолітніх; вимога, щоб усі працівники органів правопорядку мали відповідну підготовку; недостатньою визнається й потреба інформувати неповнолітніх та вислуховувати їхні аргументи).

Також у висновку відмічено, що є безсумнівна потреба інакше викласти ці положення, щоб забезпечити формування чіткої бази для того, щоб ця частина глави встановлювала систему справді доброзичливої до неповнолітніх юстиції [59, с. 59-60].

Тобто вбачається обґрунтованим висновок про необхідність забезпечення реального втілення відповідного правового режиму і охоронної спрямованості у це судочинство. Так, у листі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13 звернено увагу на особливий підхід до неповнолітніх правопорушників та застосування до них особливих форм реалізації кримінальної відповідальності [48].

Саме тому актуальним завданням є пошук та запровадження таких форм реалізації кримінальної відповідальності неповнолітніх, які б базувалися на певних загальних положеннях відповідного кримінального судочинства, де роль останніх полягає у формуванні дружніх до дитини – правового середовища і процесу. Вони відображатимуть його специфіку, визначать особливості здійснення процесуальних дій і прийняття рішень щодо неповнолітніх та притаманний йому спосіб реалізації, тобто його зміст.

Цей висновок забезпечує відображення функціонального призначення цього судочинства та сприяє імплементації у кримінальну процесуальну діяльність вимог ст. 3 Конвенції про права дитини («в усіх діях щодо дітей... першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини» [46]), а також інших актів у цій сфері [60].

Зокрема, у рекомендації судам прямо вказано, що суд ухвалює судові рішення щодо неповнолітнього, керуючись принципом найкращих інтересів дитини, встановленим у ст. 3 Конвенції про права дитини [48]. Такий підхід слід запровадити у повсякденну діяльність органів слідства, прокуратури, суду, адвокатури та інших органів, залучених до цього судочинства.

Отже, слід вказати, що для забезпечення впровадження цих форм існує потреба у систематизації та нормативному закріпленні особливої мети, специфічних завдань та особливих правил і умов кримінального судочинства щодо неповнолітніх. Ці норми у своїй сукупності утворюють основні положення цього судочинства. Такі основні положення кримінального провадження стосовно неповнолітніх, по-перше, будуть визначати необхідну поведінку слідчого, прокурора, слідчого судді, суду та усіх інших осіб, які приймають у ньому участь, що має у свою чергу позитивно позначитися на ступені забезпеченості прав неповнолітніх у кримінальному провадженні, по-друге, більшою мірою спрямовують діяльність учасників даного провадження на виконання специфічних його завдань і по-третє, це сприятиме удосконаленню норм, якими воно безпосередньо регламентовано.

Зокрема, мова йде про те, що гл. 38 КПК України повинна бути доповнена нормативними положеннями щодо мети цього судочинства, його завдань, а також низки інших основних його положень, які і визначають правовий режим здійснення кримінальної процесуальної діяльності щодо неповнолітніх.

2.2. Особливості досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

Окрім загальних положень, які належать до питань проведення досудового розслідування за провадженнями стосовно осіб, що вчинили кримінальне правопорушення, кримінальний закон передбачає й певні особливості проведення досудового розслідування та судового розгляду проваджень стосовно неповнолітніх.

Згідно статті 214 КПК України слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування.

З урахуванням проведеного розслідування, а також вікової категорії підозрюваних слідчим, прокурором може прийматися одне з таких рішень: закриття кримінального провадження (стаття 284 КПК України), звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру (стаття 290 КПК України).

Разом із загальними положеннями, які належать до питань провадження стосовно неповнолітніх осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, кримінальний процесуальний закон передбачає також певні особливості проведення досудового розслідування, наприклад, є певні особливості під час обрання запобіжного заходу, у тому числі тримання під вартою, допиту тощо, та розгляду у суді цієї категорії справ, а саме призначення та види покарання, які можуть бути застосовані щодо неповнолітнього, звільнення від відбування покарання з випробуванням тощо.

Так, у ч. 2 ст. 484 КПК України зазначено, що кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, у тому числі, якщо кримінальне провадження здійснюється стосовно декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою,

здійснюється слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх [49].

Відповідно до п.12 ч.1 ст.3 КПК України неповнолітня особа є малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Проте серед неповнолітніх у Кримінальному кодексі України виокремлюється ще ряд категорій осіб, зокрема: 1) малолітні, тобто ті, які не досягли чотирнадцятирічного віку, 2) новонароджені діти, 3) діти, які не досягли шістнадцятирічного віку, тощо. Коли йдеться про кримінальну відповідальність, то мають на увазі виокремлення серед них тих, що досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. В такому розумінні неповнолітніми, слід вважати, осіб які досягли 16-річного віку, в окремих випадках чотирнадцятирічного віку, але яким ще не виповнилося вісімнадцять років.

Новелою Кримінального процесуального кодексу України є положення стосовно можливості застосування щодо неповнолітнього підозрюваного примусових заходів виховного характеру.

А саме, відповідно до статті 497 КПК України, якщо під час досудового розслідування прокурор дійде до висновку про можливе виправлення неповнолітнього, який обвинувачується у вчиненні вперше кримінального проступку, злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості без застосування кримінального покарання, а неповнолітній обвинувачений та його представник не заперечує, він складає клопотання про застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру і надсилає його до суду.

Під час судового розгляду суд за наявності підстав, передбачених ч.1 ст.497 КПК України, може прийняти позитивне рішення та задовольнити клопотання прокурора призначити неповнолітньому обвинуваченому примусові заходи виховного характеру [60].

Це зумовлено гуманізацією кримінального процесуального законодавства стосовно діянь, які вчинені неповнолітніми, та можливістю перевиховання осіб,

не застосовуючи до них кримінального покарання, що саме і відповідає основним вимогам міжнародних Договорів та Конвенцій стосовно захисту прав та свобод дітей.

Згідно з частиною 2 статті 492 КПК України за наявності підстав, які передбачені кримінальним процесуальним кодексом щодо неповнолітнього з урахуванням його вікових та психологічних особливостей, а також роду занять може бути застосовано один із запобіжних заходів, які передбачені КПК України [60].

Відповідно до статті 29 Конституції України [1], статті 9 Міжнародного пакту про громадські і політичні права 1966 року [62], статті 5 Конвенції про захист людини і основоположних свобод 1950 року [73] й відповідних положень та низки інших міжнародно-правових актів з прав людини і судочинства зазначено, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканість, у тому числі і неповнолітня, а тому застосування запобіжного заходу можливе лише у виняткових випадках, за наявності передбачених законом підстав і передбаченому законом порядку.

Під час обрання до неповнолітнього підозрюваного конкретного запобіжного заходу застосовуються положення КПК України про загальні підстави, а також порядок обрання запобіжного заходу із обов'язковим урахуванням його вікових та психологічних особливостей, роду занять.

А саме, до неповнолітнього підозрюваного може бути застосовано один із запобіжних заходів, які передбачені частиною 1 статті 176 КПК України: особисте зобов'язання; особиста порука; застава; домашній арешт; тримання під вартою.

Окрім цього, законодавець передбачив застосування стосовно неповнолітнього підозрюваного особливого запобіжного заходу як передання неповнолітнього підозрюваного під нагляд батьків, опікунів або піклувальників, а якщо особа виховується у дитячих закладах, то до адміністрації такої установи (стаття 493 КПК України) [60].

Під час вирішенні питання щодо обрання неповнолітньому підозрюваному будь-якого запобіжного заходу слідчий, прокурор мають обов'язково врахувати його вікові психологічні особливості, рід заняття.

Окрім цього, ураховується мета та підстава застосування запобіжного заходу (стаття 177 КПК України).

А саме, метою застосування запобіжного заходу є забезпечення виконання підозрюваним покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам:

- ✓ знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення;
- ✓ незаконно вплинути на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, експерта, спеціаліста у цьому кримінальному провадженні;
- ✓ перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином;
- ✓ вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити вчиняти це правопорушення.

Підставою застосування запобіжного заходу є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також наявність ризиків, які дають достатніх підстав слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний може вчинити вказані дії.

Слідчий прокурор не мають права без наявності зазначених підстав звертатися до слідчого судді, суду з клопотанням про обрання запобіжного заходу.

Окрім цього, згідно частини 5 статті 194 КПК України, під час обрання неповнолітньому запобіжного заходу, який не пов'язаний з триманням під вартою, слідчий суддя, суд у разі доведення прокурором наявності усіх обставин, передбачених частиною першою статті 194 КПК України, може зобов'язати неповнолітнього підозрюваного виконувати один або декілька обов'язків, а саме:

- ✓ прибувати до визначеної службової особи із встановленою періодичністю;

- ✓ повідомляти слідчого, прокурора чи суд про зміну свого місця проживання;
- ✓ не відлучатися із населеного пункту, в якому він зареєстрований, проживає чи перебуває, без дозволу слідчого, прокурора або суду;
- ✓ утримуватися від спілкування з будь-якою особою, визначеною слідчим суддею, судом, або спілкуватися з нею із дотриманням умов, визначених ними;
- ✓ носити електронний засіб контролю.
- ✓ докласти зусиль до навчання;
- ✓ не відвідувати місця, визначені слідчим суддею, судом;
- ✓ пройти курс лікування від наркотичної або алкогольної залежності;

Вищезазначені обов'язки можуть бути покладені на неповнолітнього підозрюваного на строк не більше двох місяців. У разі необхідності зазначений строк може бути продовжений за клопотанням прокурора у порядку, передбаченому статтею 199 КПК України.

З метою запобігання настанню ризиків, зазначених у статті 177 КПК України, слідчий під час проведення досудового розслідування у виключних випадках та в установленому законом порядку може звернутися до слідчого судді з клопотанням погодженим з прокурором, про обрання відносно неповнолітнього підозрюваного запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, який передбачений пунктом 5 частини 1 статті 176 КПК України.

Однак необхідно зазначити, що згідно частини 2 статті 492 КПК України затримання та тримання під вартою можуть бути застосовані до неповнолітнього лише в разі, якщо він підозрюється чи обвинувачується у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину і за умов, якщо застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить настанню вищевказаних ризиків, тобто неповнолітній не розпочне спроб щодо вчинення нових кримінальних правопорушень, не буде перешкоджати встановленню істини по справі, не переховується від слідства та суду.

Тяжким злочином є злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше 10 років, а особливо тяжкий – штраф понад двадцять п'ять тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк понад 10 років, або довічне позбавлення волі (частини 4, 5 статті 12 КК України). Проте слід мати на увазі, що положення ч. 3 ст. 102 КК України, за якою покарання у виді позбавлення волі призначається неповнолітньому: за тяжкий злочин – на строк не більше семи років, за особливо тяжкий злочин – на строк не більше 10 років, а за особливо тяжкий злочин, поєднаний з убивством – не більше 15 років.

Окрім цього, необхідно зазначити, що відповідно до закону, обрання запобіжного заходу, а саме тримання під вартою, можливий лише за рішенням слідчого судді, суду. При вирішенні питання про підтримку клопотання слідчого про даний запобіжний захід прокурор зобов'язаний старанно ознайомитися з усіма матеріалами кримінального провадження, які містять підстави для тримання неповнолітнього під вартою, й особисто, в усіх без винятку випадках, допитати неповнолітнього підозрюваного.

Без ухвали слідчого судді, суду, як виняток, неповнолітній може бути затриманий уповноваженою службовою особою у випадках, які визначені у статті 208 КПК України, але не пізніше 60 годин з моменту фактичного затримання повинна бути доставлена до суду для розгляду клопотання щодо обрання запобіжного заходу або звільнена (ч. 2 ст. 211 КПК України).

Затримання неповнолітньої особи може бути лише в разі вчинення нею тяжкого або особливо тяжкого злочину, за умови, якщо інші заходи не зможуть запобігти настанню ризиків, які передбачені статтею 177 КПК України.

Під час затримання неповнолітньої особи у порядку статті 208 КПК України слідчий, уповноважена особа, що здійснила затримання особи, складає протокол затримання, в якому зазначається місце, дата і точний час (година і хвилини) затримання відповідно до положення статті 209 КПК України, підстави затримання, результати особистого обшуку, клопотання, заяви чи скарги

затриманого, якщо такі надходили, повний перелік процесуальних прав та обов'язків затриманого. Копія протоколу негайно під розпис вручається затриманому, а також надсилається прокурору.

Про затримання та взяття під варту неповнолітньої особи негайно сповіщаються його батьки або особи, які їх замінюють (частина 2 статті 213 КПК України).

Клопотання прокурора або слідчого за погодженням з прокурором про обрання щодо неповнолітнього підозрюваного розглядається слідчим суддею, судом на загальних підставах у строки, які передбачені статтею 186 КПК України. Порядок складання клопотання визначені статтею 184 КПК України.

Згідно статті 42 КПК України підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому статтями 276-279 КПК України, повідомлено про підозру, або особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення.

Обвинуваченою є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду в порядку, передбаченому статтею 291 КПК України, тобто фактично обвинувачений і підсудний є одна і та ж особа за процесуальним статусом.

Статус неповнолітньої особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, визначається за загальними правилами.

А саме, визнавши зібрані докази у кримінальному провадженні достатніми прокурор, слідчий за погодженням з прокурором складає письмове повідомлення про підозру та вручає його неповнолітній особі, що вчинила кримінальне правопорушення. Повідомлення про підозру неповнолітньому вручається у присутності захисника, участь якого є обов'язкова.

Варто зазначити, що, на відміну від Кримінального процесуального кодексу України у редакції 1960 року, чинний Кодекс не вимагає допиту впродовж 24 годин особи, яку було визнано підозрюваним.

Окрім цього, неповнолітній, який вчинив кримінальне правопорушення, набуває статусу підозрюваного з моменту повідомлення про підозру або затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення.

Відповідно до статті 489 КПК України неповнолітній підозрюваний повідомляється або викликається слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом через його батьків або інших законних представників. Інший порядок допускається лише в разі, якщо це зумовлюється обставинами, встановленими під час кримінального провадження.

У разі, якщо неповнолітнього було поміщено до приймальника-розподільника для неповнолітніх виклик здійснюється через адміністрацію цієї установи.

Про підстави та порядок виклику слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом зазначено в статтях 133-143 КПК України.

А саме, згідно частини 1 статті 133 КПК України слідчий, прокурор під час досудового розслідування має право викликати підозрюваного, свідка, потерпілого або іншого учасника кримінального провадження для проведення допиту та іншої процесуальної дії. Слідчий суддя під час досудового розслідування, суд під час судового провадження викликають учасника процесу за власної ініціативи або за клопотанням слідчого, прокурора чи іншого учасника процесу.

Порядок виклику міститься у статті 135 КПК України, а саме: особа викликається до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду шляхом вручення повістки про виклик, надіслання її поштою, електронною поштою, факсимільним зв'язком, по телефону або телеграмою.

Відмінність виклику неповнолітнього підозрюваного полягає у тому, що виклик здійснюється через батьків або інших законних представників.

Відповідно до статті 111 КПК України повідомлення у кримінальному провадженні є процесуальною дією, за допомогою якої слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд повідомляє певного учасника кримінального провадження про дату, час та місце проведення відповідної процесуальної дії або про прийняття процесуального рішення чи здійснену процесуальну дію.

Допит неповнолітнього підозрюваного здійснюється згідно із загальними правилами, які зазначені у кримінальному процесуальному законодавстві, однак

існують деякі відмінності, а саме, допит неповнолітнього проводиться слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом у присутності законного представника, педагога чи психолога, а за необхідності у присутності лікаря. Допит підозрюваного проводиться також за обов'язковою участю захисника (стаття 490 КПК України). Допит не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загальний час допиту не має тривати понад дві години на день (стаття 226 КПК України).

Згідно із зазначеними вимогами КПК України слідчий має заздалегідь підготувати перелік питань, які має намір з'ясувати, а також урахувати той факт, що при допиті малолітніх або неповнолітніх останні у силу своїх вікових особливостей по-різному можуть сприймати суть поставленого питання, і їх пояснення з даного приводу триватимуть значний час.

Окрім цього, варто мати на увазі, що допит неповнолітнього підозрюваного (підлітка) може мати ще й певні особливості, а саме легкість, із якою підліток визнає свою провину, що часто негативно впливає на якість подальшого збирання доказів слідчим, а також об'єктивне проведення досудового розслідування. Необхідно також враховувати такі обставини, як самообмова неповнолітнього з метою удавання хибного поняття так би мовити «злочинної романтики», схильності підлітків до фантазування, імітування, взяття чужої провини «на себе». Саме тому показання такої особи варто перевіряти за двома критеріями: по-перше їх повнота і по-друге їх достовірність.

Саме тому слідчому потрібно використовувати допомогу інших учасників процесуальної дії, зокрема психолога, лікаря, педагога.

Відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства, зокрема ст. 491 КПК України, участь педагога, лікаря, батьків (інших законних представників) у справі неповнолітнього не є обов'язковою [49].

Вони беруть участь у справі:

- ✓ за розсудом слідчого, прокурора, слідчого судді, суду;
- ✓ за клопотанням захисника.

У практиці розслідування злочинів і суспільно небезпечних діянь, вчинених неповнолітніми, до участі в справі, як правило, залучають батьків або педагога.

Лікаря для участі в пред'явленні обвинувачення неповнолітньому і його допиті запрошують у випадках, якщо особа має якісь психічні чи фізичні вади і через це виникає потреба у налагодженні такого спілкування слідчого з неповнолітнім обвинуваченим, за якого останній міг би повно реалізувати свої права і законні інтереси. Показання під час допиту неповнолітнього підозрюваного заносяться до протоколу, який складається службовою особою.

За клопотанням учасників процесуальної дії – допит неповнолітнього може бути проведений із застосуванням технічних засобів фіксації, порядок якого визначено в статті 107 КПК України [49].

Необхідно враховувати, що під час проведення досудового розслідування у кримінальних провадженнях стосовно правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості, а також стосовно правопорушень, які вчинені із застосуванням насильства чи погрози його застосування, одночасний допит двох або більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях не може бути проведений за участю малолітнього чинеповнолітнього (абзац 4 пункту 9 статті 224 КПК України) [49].

Досліджуючи процесуальний статус неповнолітнього, стосовно якого розпочато кримінальне провадження, прямо чи опосередковано виникає питання про охорону та забезпечення його прав під час досудового розслідування. У юридичній літературі є декілька поглядів на це питання. Так, Л. Д. Воєводін вказує на те, що охорона прав громадян полягає не стільки в охороні їх від порушень, скільки в забезпеченні умов та засобів для фактичного користування ними [61, с. 37].

Забезпечення прав та законних інтересів у кримінальному процесі при здійсненні заходів забезпечення кримінального провадження необхідно розглядати як діяльність слідчого, прокурора, судді та суду, захисника за участю інших учасників кримінального судочинства, що направлена на створення

оптимальних умов для реалізації процесуальних прав та обов'язків та їх безпосереднє здійснення, що проводиться з метою охорони, захисту прав та законних інтересів особи, яка залучена до сфери кримінального судочинства та має у ньому власний правовий інтерес [62, с. 146].

Аналогічну точку зору висловлює Т. Г. Фоміна, яка вказує, що механізм забезпечення прав особи у кримінальному провадженні слід розглядати як конструкцію, що утворює механізми забезпечення реалізації, охорони, захисту прав осіб, залучених до процесу [63, с. 34].

Під заходами забезпечення кримінального провадження прийнято розуміти передбачені КПК України заходи примусового характеру, які застосовуються за наявності підстав та в порядку, встановленому законом, з метою запобігання і подолання негативних обставин, що перешкоджають або можуть перешкоджати вирішенню завдань кримінального провадження, забезпеченню його дієвості [64, с. 367].

Підставами для застосування заходів забезпечення кримінального провадження КПК визначає: існування обґрунтованої підозри щодо вчинення кримінального правопорушення такого ступеня тяжкості, що може бути підставою для застосування заходів забезпечення кримінального провадження; потреби досудового розслідування виправдовують такий ступінь втручання у права і свободи особи, про який ідеться у клопотанні слідчого, прокурора; може бути виконане завдання, для виконання якого слідчий, прокурор звертається із клопотанням [65].

При цьому слідчим суддям та суду слід враховувати, що обов'язок доведення існування зазначених обставин КПК України покладає на слідчого, прокурора, який звертається із відповідним клопотанням [65].

Заходи забезпечення, які застосовуються до неповнолітніх підозрюваних або обвинувачених, як правило, мають примусовий характер, тому що коли йдеться мова про застосування даних заходів, то мається на увазі застосування примусу до цих особливих його учасників. А саме, необхідно відмітити, що вони мають виражений примусовий характер, навіть коли особа не заперечує проти

обмеження її прав та свобод, що пов'язане із застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження, вони все рівно мають примусовий характер, тому що сама можливість застосування примусу передбачена законом [66, с. 256]. Той факт, що такий різновид заходів забезпечення як запобіжні заходи, що застосовуються у кримінальному процесі з метою належного виконання завдань правосуддя, є заходами державного примусу, вказується в узагальненнях судової практики [67].

Так, чинне законодавство України визначає наступні заходи забезпечення кримінального провадження (ч. 2 ст. 131 КПК України):

- ✓ виклик слідчим, прокурором, судовий виклик і привід;
- ✓ накладення грошового стягнення;
- ✓ тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом;
- ✓ відсторонення від посади;
- ✓ тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя;
- ✓ тимчасовий доступ до речей і документів;
- ✓ тимчасове вилучення майна;
- ✓ арешт майна;
- ✓ затримання особи;
- ✓ запобіжні заходи.

Одним із заходів забезпечення кримінального провадження є виклик слідчим, прокурором неповнолітнього для допиту чи участі в іншій процесуальній дії, який може бути застосовано до неповнолітнього підозрюваного, свідка, потерпілого. Основною особливістю цього заходу є спосіб його здійснення. Так, згідно з ч. 4 ст. 135, ст. 489 КПК України, виклик неповнолітнього здійснюється через його батьків або інших законних представників, під якими слід розуміти батька або матір, усиновлювачів, батьків-вихователів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, патронатних вихователів, представників закладів, які виконують обов'язки опікунів, піклувальників. Тобто саме їм повинна бути вручена або надіслана повістка про виклик, надіслано виклик електронною поштою чи факсимільним зв'язком, здійснено виклик по телефону або

телеграмою. Це, передбачає встановлення на початку досудового розслідування даних про батьків або інших законних представників неповнолітнього, а також можливості з'ясувати їх характеристику.

Такий крок сприяє правильному визначенню адресата виклику та дасть можливість з'ясувати здатність батьків забезпечити явку неповнолітнього, а за необхідності, і можливість у подальшому застосування до нього запобіжного заходу у вигляді передачі під нагляд.

Щодо засобу інформування, то переважно це здійснюється повісткою, яка вручається особисто батькам або іншим законним представникам, а у разі їх тимчасової відсутності – під розписку дорослому члену їх сім'ї, житлово-експлуатаційній організації за місцем проживання особи або адміністрації за місцем її роботи.

Щодо виклику неповнолітнього за допомогою телефону, факсимільним зв'язком, то законодавець обмежився вказівкою, що це може бути підтверджено будь-якими іншими даними, які свідчать про факт ознайомлення особи зі змістом повістки про виклик (ч. 1 ст. 136 КПК України).

Як виключення із загального правила здійснення виклику неповнолітнього, ч. 4 ст. 135 та ст. 489 КПК України передбачають, що інший порядок допускається лише в разі, якщо це зумовлюється обставинами, встановленими під час кримінального провадження.

Наслідком невиконання обов'язку по явці за викликом є накладання грошового стягнення (ст. 139 КПК України) або застосування приводу (ст. 140 КПК України). Оскільки обов'язок по явці є особистим обов'язком неповнолітнього підозрюваного (п. 1 ч. 7 ст. 42 КПК України), свідка (п. 1 ч. 2 ст. 66 КПК України), потерпілого (п. 1 ст. 57 КПК України), то, відповідно, і процесуальні санкції застосовуються до нього.

Слід розрізняти підстави та суб'єкт відповідальності за неявку неповнолітнього на виклик слідчого, прокурора, суду і відповідальність в разі неявки на виклик неповнолітнього, до якого застосовано запобіжний захід у вигляді передачі під нагляд. В останньому разі сам запобіжний захід передбачає

зобов'язання батьків або законних представників забезпечити прибуття неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до слідчого прокурора, слідчого судді, суду.

Щодо приводу як заходу забезпечення кримінального провадження, то, відповідно до ст.ст. 139, 140 КПК України, він може бути застосований до підозрюваного, обвинуваченого та свідка, але ч. 3 ст. 140 КПК України передбачає, що привід свідка не може бути застосований до неповнолітньої особи. Відповідно, цей захід забезпечення щодо неповнолітнього може бути застосований лише якщо він має статус підозрюваного, обвинуваченого.

Наступним заходом забезпечення, що можуть застосуватися до неповнолітнього, є накладення грошового стягнення, сутність якого полягає у покладенні на учасника кримінального провадження обов'язку сплатити у встановленому законом розмірі грошову суму за невиконання ним у визначених законом випадках процесуальних обов'язків.

Проте, застосування до неповнолітнього фінансових санкцій обмежене певними умовами. По-перше, наявність у такої особи самостійного заробітку, тому що його відсутність не дозволяє забезпечити виконання грошового стягнення. По-друге, це є вік особи. Так, враховуючи певну спорідненість підстав процесуальної і адміністративної відповідальності, можна дійти до висновку, що фінансові санкції не застосовуються до неповнолітніх віком до 14–15 років. Тому що фактично до цього віку особа не має можливості отримувати самостійний заробіток.

Щодо затримання та тримання під вартою неповнолітніх, тут необхідно правильно врахувати та визначити поняття «тяжкість» та «винятковий випадок» під час застосування вказаних заходів забезпечення.

І якщо поняття «тяжкість» розкрито у п.п. 4–5 ст. 12 КК України, то для правильного тлумачення поняття «винятковий випадок» або «крайній захід» (п. в ст. 37 Конвенції про права дитини [71]) бажано отримати роз'яснення з боку судової інстанції.

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у своєму листі певною мірою роз'яснив дане питання наступним чином: «слідчий суддя, суд повинен пам'ятати, що тримання під вартою має застосовуватись до неповнолітнього лише у виняткових випадках, як крайня міра, з визначенням якомога коротших термінів такого тримання та із забезпеченням періодичного перегляду через короткі проміжки часу підстав для його застосування чи продовження» [48].

Щодо заходів, пов'язаних з передачею неповнолітніх під нагляд батькам, то потрібно звернути увагу на необхідність встановлення ще на початку досудового розслідування даних про законних представників, з'ясування їх характеристики, умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного. Ці заходи сприятимуть належному виконанню батьками взятої на себе відповідальності за виконання підлітком обов'язків, покладених на них законом, та здатності вказаних осіб забезпечити належну поведінку неповнолітнього правопорушника.

Застосування процесуального примусу повинно бути обґрунтованим, критерії якого передбачені у ст. 132 КПК України [49]. Щодо неповнолітніх, то окрім загальних процесуальних гарантій, застосування примусу та заходів забезпечення до цих осіб повинно опосередковуватися додатковими гарантіями та, як відмічено в літературі, повинно мати власні особливості [68, с. 87]. В узагальненні судової практики щодо вказаних особливостей звернено увагу, що, наприклад, вони полягають у тому, що кримінальне процесуальне законодавство встановлює підвищені вимоги до порядку обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою для зазначеної категорії осіб [69].

В рекомендації Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ прямо вказано, що кримінальне провадження щодо неповнолітніх здійснюється у загальному порядку з урахуванням особливостей, передбачених гл. 38 КПК України, та із дотриманням принципу забезпечення реалізації неповнолітніми особами права користуватися

додатковими гарантіями [48], що знайшло своє відображення у ч. 2 ст. 10 КПК України.

На підставі наведеного, можна відзначити, що застосування щодо неповнолітніх заходів забезпечення кримінального провадження – це здійснюване на підставах та в порядку, передбаченому КПК України, обґрунтоване застосування до неповнолітнього процесуального примусу з метою досягнення завдань цього судочинства з одночасним дотриманням прав та свобод такої особи за умови якнайкращого забезпечення її інтересів.

Врахування слідчими, прокурорами та суддями додаткових умов застосування примусу щодо неповнолітнього, у тому числі й заходів забезпечення кримінального провадження, його подвійної мети, а саме забезпечення провадження та прав неповнолітнього, а також правильне тлумачення вимог ч. 2 ст. 484 КПК України, буде виступати саме гарантією від надмірного та безпідставного застосування у кримінальному провадженні примусу щодо неповнолітніх.

Підсумовуючи викладене слід також зазначити, що досить проблемним питанням даної категорії справ є те, що законодавець не висунув жодної вимоги до професійних та особистісних якостей указаних слідчих.

Доцільно було б законодавчо закріпити правову норму, відповідно до якої, слідчим, який спеціально уповноважений на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх, має бути особа з необхідним рівнем педагогічної та/або психологічної освіти, з досвідом роботи у відповідному підрозділі кримінальної міліції у справах неповнолітніх, а у разі відсутності вказаних освіти та досвіду роботи – слідчий має пройти курси підвищення кваліфікації, під час яких перевага має бути надана віковій психології та педагогіці.

Слід зазначити, що в у КПК України вказано вимоги тільки до слідчого. Водночас, що стосується процесуальних керівників досудового розслідування, тобто працівників прокуратури, то серед них також повинні призначатися такі особи, які спеціалізуються на розслідуванні злочинності серед неповнолітніх. Це

можуть бути працівники, на яких покладено безпосереднє виконання обов'язків щодо захисту прав і свобод дітей.

Слід також відмітити, що наказом Генеральної прокуратури України від 06.12.2014 № 16гн «Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей», безпосереднє виконання обов'язків щодо захисту прав і свобод дітей покладено на досвідчених працівників, які мають стаж роботи в органах прокуратури, як правило, не менше 3 років [70].

Тому, прокурор, слідчий суддя, суддя, які здійснюють провадження стосовно неповнолітнього, також зобов'язані мати необхідні знання особливостей такого роду кримінального провадження, для того щоб, як і слідчий, здійснювати процесуальні дії у порядку, що найменш порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям, вживати усіх можливих заходів, які спрямовані на уникнення негативного впливу на неповнолітнього.

Застосування кримінального процесуального примусу до неповнолітніх має опосередковуватися додатковими правовими гарантіями, а також носити характер виключення, який ґрунтується на положеннях міжнародних правових актів у цій сфері. Саме тому кожного разу відповідні обставини та умови мають бути встановлені слідчим та враховані під час обґрунтування рішення щодо вибору та застосування щодо неповнолітнього конкретного заходу примусу.

2.3. Особливості процесу доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх

Досягнення мети та завдань кримінального процесу щодо неповнолітніх неможливе без з'ясування фактів та обставин, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні. Це стосується питання доказування як одного з центральних та найбільш значущих елементів кримінальної процесуальної діяльності, яке, як вказано у літературі, є серцевиною цієї діяльності, а значну частину науки кримінального процесу становить теорія судових доказів [72, с. 126]. До числа особливостей доказування у кримінальному процесі щодо неповнолітніх слід віднести два основних аспекти: предмет доказування (його зміст, значення, повнота) та дотримання особливих вимог щодо збирання та фіксування доказів (особливості участі неповнолітніх у слідчих діях, участь додаткових суб'єктів тощо).

В науці кримінального процесу під предметом доказування розуміють сукупність обставин, які підлягають обов'язковому доказуванню по кожному кримінальному провадженню, без виявлення яких неможливо розкрити кримінальне правопорушення, встановити особу, яка його вчинила, прийняти законне, обґрунтоване, вмотивоване рішення, вирішивши справу по суті, тобто виконати завдання кримінального провадження.

З приводу предмету доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, то І. М. Коз'яков вказує, що це сукупність передбачених кримінальним процесуальним законом обставин, необхідних для об'єктивного вирішення і виконання завдань кримінального процесу [73].

Встановлення предмету доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх важливе не тільки тим, що це виступає передумовою «повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений» (ст. 2 КПК України) [49]. Це також важливо тим, що від повноти та неупередженості

встановлення всіх обставин, які підлягають доказуванню у цьому кримінальному провадженні, залежить виконання вимог гл. 38 КПК України, зокрема, передбачених ст. 484 КПК України.

Щодо підходу судів з цього питання, то, наприклад, в судовій практиці у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність прямо вказано, що однією з особливостей провадження у зазначених справах є розширення меж предмета доказування або доповнення предмета доказування у кримінальній справі – ст. 433 КПК України (1960 року), а тому, крім обставин, зазначених у ст. 64 КПК України (1960 року), судам належить, відповідно до вимог ст. 433 КПК України (1960 року), всебічно і повно з'ясувати питання, що підлягають установленню у справах про злочини неповнолітніх [74].

Такий підхід був сприйнятий судовими інстанціями і після прийняття нового КПК України 2012 року. Зокрема, у листі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13 вказується, що підготовче судове засідання суд призначає для повної реалізації вимог, передбачених статтями 485, 487 КПК України [48].

Більш того, цим листом, з метою дотримання вимог вказаних статей КПК України та надання суду об'єктивної інформації про особу неповнолітнього, передбачено складання та подання суду «Звіту про неповнолітнього обвинуваченого у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх» [75]. Це свідчить про встановлення судовими інстанціями вимоги до деталізації і більш глибокого вивчення обставин кримінального провадження щодо неповнолітнього.

Також слід відмітити, що кримінальне провадження щодо неповнолітніх окрім загальних завдань (ст. 2 КПК України), вирішує і власні соціально значимі завдання виховного плану та охоронної спрямованості, що обумовлено специфікою участі у ньому неповнолітніх та їх психофізіологічними особливостями, специфікою їх соціалізації. І якщо врахувати таку подвійність (процесуальну та виховну або реабілітаційну) завдань цього особливого кримінального процесу, то для їх забезпечення потрібне існування такого

предмета доказування, який би сприяв їх виконанню, де цей предмет доказування – це єдине цілісне явище, передбачене в ст.ст. 91, 485 КПК України, одночасно спрямоване як на встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення (ст. 2 КПК України), так і на забезпечення приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню інтересів дитини (ст. 3 Конвенції про права дитини) з метою створення умов для її ресоціалізації та відновлення її статусу.

Щодо особливостей процесу доказування в досліджуваному провадженні, то у ст. 91 КПК України викладено перелік обставин, що належать до предмета доказування у кримінальному провадженні, таких як сукупність фактів і обставин об'єктивної дійсності, які мають матеріально-правове, цивільно-правове, кримінальне процесуальне значення і є необхідними і достатніми фактичними обставинами для вирішення кримінального провадження по суті.

Мова йдеться про обставини, які вказують на наявність або відсутність у досліджуваному діянні складу злочину, що впливають на визначення міри покарання чи звільнення від відповідальності або є підставами для закриття кримінального провадження.

Положення КПК України мають узагальнюючий орієнтуючий характер для всіх видів кримінального провадження, тому в теорії доказів отримали назву загального предмета доказування на всіх стадіях кримінального провадження. Водночас індивідуалізація предмета доказування у конкретному провадженні здійснюється з урахуванням вимог диспозиції статті КК України, за якою кваліфікується діяння, що підлягає доказуванню.

З поняттям предмета доказування тісно пов'язане поняття меж доказування, під якими слід розуміти доказування такого обсягу доказів, який забезпечує достовірне встановлення обставин, що підлягають доказуванню.

При цьому слід враховувати кількісні і якісні характеристики доказів, з тим щоб вони підтверджували факти і обставини, що закріплені у ст. 91 КПК України. Звужувати межі доказування недопустимо. Це може призвести до недостатньої обґрунтованості тези, що доказується, а також потягнути за собою

порушення прав і законних інтересів особи. Розширення меж доказування також може негативно вплинути на оперативність розкриття кримінального правопорушення, а також зайвого використання сил і засобів.

Предмет доказування також включає обставини, які характеризують обвинуваченого й повинні враховуватись при призначенні покарання. Такий підхід ґрунтується на загальних засадах призначення покарання (ст. 65 КК України), серед яких від суду вимагається індивідуальний підхід, урахування особи винного та обставин справи, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Так, відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 91 КПК України у кожному кримінальному провадженні підлягають доказуванню обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують чи обтяжують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження [49].

Під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених ст.91 КПК України, також з'ясовуються (ст. 485 КПК України): 1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру; за наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними; 2) ставлення до вчиненого ним діяння; 3) умови життя та виховання; 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення [49].

Для підтвердження віку підлітка до кримінальної справи слід долучати копії відповідних документів (свідоцтва про народження, паспорта, виписки з книги актів цивільного стану, висновку експертизи). Визначення віку зі слів самого неповнолітнього, його родичів, педагогів та інших осіб не допускається.

Точний вік неповнолітнього (число, місяць, рік народження) повинен бути підтверджений свідоцтвом про народження або паспортом, оскільки посвідчення цього факту необхідно для правильного вирішення питання про те, чи є дана особа неповнолітнім, чи досягла вона віку, з якого можливе притягнення до кримінальної відповідальності, і чи можуть бути до неї застосовані міри відповідальності, передбачені законодавством тільки у відношенні неповнолітніх.

Особа вважається такою, яка досягла певного віку не в день народження, а починаючи з наступної за ним доби. Якщо вік неповнолітнього встановлюється за допомогою судово-медичної експертизи, то днем народження вважається останній день того року, що названий експертами.

Так, відповідно до п.4 ч.2 ст. 242 КПК України підставою проведення експертизи є встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості [49].

Частина 1 ст. 485 КПК України зазначає, що при наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними.

Під розумовою відсталістю варто розуміти значне відставання від нормального рівня розвитку даного віку. Таке відставання не пов'язано із хворобливим станом психіки неповнолітнього, а тільки із затримкою його розумового розвитку. При наявності даних про подібну розумову відсталість необхідно з'ясувати, рівню якого віку відповідає фактичний розвиток неповнолітнього, чи повністю він усвідомлює значення своїх дій. Залежно від рівня фізичної й розумової відсталості неповнолітнього суд вправі вирішити питання про звільнення його від кримінальної відповідальності й обмежитися застосуванням примусових заходів виховного характеру [76, с. 238-239].

Встановлення фізичного здоров'я неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого допомагає обрати найбільш доцільний запобіжний захід, а також дозволяє визначити можливість здійснення підлітком певного діяння. Тут

доцільно враховувати, що за спостереженнями В. В. Нагаєва, термін “психічний розвиток” є найбільш загальним поняттям і має на меті з’ясування інтелектуального і особистісного розвитку неповнолітнього [77, с. 72].

За наявності даних, що свідчать про страждання неповнолітнім на психічне захворювання або затримку в його психічному розвитку, під час досудового розслідування необхідно призначити комплексну психолого-психіатричну експертизу для вирішення питання про здатність підозрюваного повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації. Для з’ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних особливостей особи неповнолітнього, які необхідно враховувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру, може бути призначено психологічну експертизу (ст. 486 КПК України).

На практиці слідчому досить важко виявити у підлітка наявність психічного розладу або іншого хворобливого стану (психопатії, психофізичного інфантилізму), при яких винний не завжди визнається неосудним, розумову відсталість, не пов’язану з душевним захворюванням, оскільки слідчий не повною мірою володіє спеціальними знаннями у даній сфері. Тому за наявності даних, які б свідчили про розумову відсталість неповнолітнього, доцільно призначити комплексну психолого-психіатричну експертизу.

Крім зазначених вище даних для характеристики особи неповнолітнього необхідно також зібрати дані про те, як він характеризувався за місцем навчання, роботи, чи залучався раніше до юридичної відповідальності, чи знаходився на обліку в службі у справах неповнолітніх, міліції у справах неповнолітніх.

Без установлення умов життя й виховання неповнолітнього й обставин, які негативно впливали на його виховання, як правило, неможливо зробити правильний висновок про безпосередні причини й умови, що сприяли здійсненню злочину. Із цією метою необхідно допитати осіб, які добре знають умови життя й виховання неповнолітнього. При цьому повинні бути з’ясовані обставини, пов’язані з виконанням батьками, або особами, що їх замінюють, обов’язків з виховання дітей, побутове оточення неповнолітнього.

До предмета доказування в справах неповнолітніх обов'язково включається перевірка версії про те, чи не було з боку дорослих осіб підбурювання або іншої форми залучення в злочинну діяльність неповнолітнього. Це викликано тим, що викриття таких осіб має значення не тільки для припинення їхньої злочинної діяльності, але й для розкриття дійсної ролі неповнолітнього в здійсненні злочину. Перевірка цієї версії сприяє також установленню конкретних причин здійснення підлітком злочину.

У процесі допиту неповнолітнього необхідно з'ясувати, а чи усвідомлює він те, що порушив закон. У випадку, якщо неповнолітній заперечує свою вину у вчиненні кримінального правопорушення, необхідно отримати відомості щодо його ставлення до вчиненого ним діяння через допит його родичів, друзів, знайомих, потерпілого стосовно поведінки неповнолітнього після того, як він скоїв дане кримінальне правопорушення.

За даними статистичних спостережень, в Україні за останні одинадцять років кількість неповнолітніх, що вчинили правопорушення за участю дорослих, має тенденцію до збільшення. Адже третина засуджених підлітків вчинили злочини разом із дорослими і, як правило, під їхнім безпосереднім керівництвом. Це, у першу чергу, корисливі пропозиції, прохання, поради або нерідко це є залучення до спільного вживання спиртних напоїв або наркотичних засобів. Як правило, ці дорослі вже були раніше судимі та свідомо втягували молодь у протиправну діяльність. Залучення підлітків до вживання алкоголю та наркотиків є додатковим мотивом для вчинення ними кримінальних правопорушень [78, с. 31].

З'ясування обставин, які передбачені ст. 485 КПК України, є необхідним для встановлення причин та умов, що призвели до вчинення неповнолітніми кримінального правопорушення, а також для правильного застосування закону. На повноту та легітимність зібрання під час досудового розслідування доказів, які підтверджують зазначені обставини, прокурор має спрямувати свою діяльність з процесуального керівництва досудовим розслідуванням, що стане запорукою ухвалення судом законного та справедливого рішення.

Таким чином, зазначені в цьому підрозділі особливості процесу доказування, сприятимуть встановленню причин і умов, які сприяли вчиненню неповнолітніми кримінального правопорушення, уникненню помилок у ході кримінально-процесуального доказування, забезпечення більш повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи, а отже – підвищення ефективності правосуддя у цій категорії справ.

Наведене свідчить про те, що кримінальне судочинство щодо неповнолітніх не тільки відрізняється за своїм процесуальним режимом, правилами та процедурами від загального порядку кримінального судочинства, а й здійснюється з урахуванням власних засад та притаманних йому завдань. Порівняно із КПК України 1960 року чинний КПК України містить розширену систему кримінальних процесуальних гарантій прав неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, а також у більшому ступені намагається врахувати особливості участі цих осіб у кримінальному судочинстві.

Те, що з прийняттям нового КПК України були зроблені перші практичні кроки на шляху формування елементів нового кримінального судочинства, а саме кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, вказується також у певній фаховій літературі [79, с. 25].

Разом з тим, незважаючи на ті позитивні зміни, що привнесені новим КПК України в правову регламентацію кримінального процесу щодо неповнолітніх, воно все ще потребує свого удосконалення.

Це стосується як організаційного забезпечення (подальша спеціалізація учасників, психологічне супроводження провадження, підготовка соціального досьє на неповнолітнього тощо), так і нормативно-правового регулювання (більш повна імплементація норм міжнародно-правових актів у цій сфері в КПК України, розробка процесуальних норм, адаптованих до специфіки неповнолітніх, розширення прав цих осіб, запровадження диференційованої системи заходів впливу (запобіжних заходів, видів покарання та примусових заходів виховного характеру тощо)).

До того ж, слід акцентувати увагу на необхідності посилення в ньому, як вказано у листі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223- 1134/0/4-13, мети виправлення неповнолітнього, його виховання та соціальної реабілітації на противагу каральній меті [48]. Зокрема, у Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, вказано, що ця система повинна забезпечити законність, обґрунтованість та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом, пов'язаного з її перевихованням та подальшою соціальною підтримкою [80].

Як закономірний наслідок комплексу цих організаційних та нормативних змін, в основі яких лежать історичні, соціальні, психологічні, правові чинники існування та розвитку цього різновиду кримінальної процесуальної діяльності, їх кількісна характеристика, за загальними законами буття (закон переходу кількості в якість), повинна призвести до істотних змін як в змісті правового регулювання самого провадження (гл. 38 КПК України), так і в його розташуванні в системі кримінального процесуального законодавства України.

Це повинно втілитися в поступове перетворення існуючого кримінального судочинства щодо неповнолітніх в самостійний вид правозастосовної діяльності, основне завдання якого буде полягати в якнайкращому забезпеченні інтересів дитини – ювенальну юстицію.

Система ювенальної юстиції тієї чи іншої країни являє собою унікальний комплекс концепцій і форм (схем) діяльності, який визначається особливостями її історії і правової системи. Ювенальна юстиція розуміється у першу чергу як специфічна інституціональна та інструментальна система поведіння з дітьми, які потребують особливої уваги, мають особливі потреби, де до останніх належать і діти, що порушили кримінально-правові заборони.

КПК України в межах окремої його глави 38 передбачає кримінальне провадження щодо неповнолітніх, норми якого відображують особливості кримінальної процесуальної діяльності за участю неповнолітніх, що забезпечує додатковий захист прав та законних інтересів дитини, яка опинилася у конфлікті з

законом. Але враховуючи продовження судово-правової реформи в Україні, подальшу інтеграцію нашої країни до світового співтовариства, існує необхідність вдосконалення нормативно-правової регламентації вказаного судочинства. Вирішення цього питання неможливе без врахування як досвіду інших країн, так і необхідністю приведення норм вітчизняного кримінального процесуального права у відповідність до загально визнаних стандартів у сфері прав людини, у тому числі і прав дитини.

Першим кроком на шляху розвитку кримінального судочинства щодо неповнолітніх, у тому числі із врахуванням міжнародних стандартів відправлення правосуддя щодо дітей, повинно стати виявлення кола міжнародно-правових актів з прав дитини, які в тому чи іншому аспекті регламентують її права як учасника кримінальної процесуальної діяльності.

Так, що стосується виявлення цих приписів, які містять міжнародні стандарти правосуддя щодо дітей, то не можна зосереджувати увагу лише на спеціальних актах, які стосуються даного питання. Багато прав дитини та їх гарантій передбачено в загальних актах з питань прав людини, бо навряд чи хто-небудь заперечить можливість їх застосування щодо дитини.

Така позиція є визнаною в спеціальній юридичній літературі та міжнародному праві. Тому поняття «міжнародні стандарти відправлення правосуддя щодо дітей» є комплексним правовим явищем, що знаходить своє закріплення в цілій низці актів.

На цій підставі всі міжнародно-правові акти з досліджуваного в роботі питання умовно можна поділити на три взаємопов'язані види:

- ✓ загальні акти з прав людини (Загальна декларація прав людини; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод тощо);
- ✓ загальні акти з прав дитини (Декларація про права дитини; Конвенція про права дитини; Європейська конвенція про здійснення прав дітей [81] тощо);
- ✓ спеціальні акти з прав дитини (Керівні принципи ООН щодо попередження злочинності серед неповнолітніх (Ер-Рядські принципи);

Мінімальні стандартні правила ООН відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила); Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі, Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей тощо).

Таким чином слід акцентувати увагу на проблемі імплементації вказаних та низки інших нормативно-правових актів у вітчизняне законодавство та виконання їх вимог. Так, не всі з них, враховуючи положення ст. 9 Конституції України та Закону України «Про міжнародні договори України», на цей час є частиною вітчизняного законодавства, а ті, що ратифіковані, не завжди виконуються.

Отже, можна вести мову про необхідність більш широкого впровадження міжнародних стандартів прав дитини у вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство. Останнє під їх впливом повинно будуватися на ґрунті пріоритетного забезпечення прав, свобод та законних інтересів неповнолітніх, де їх кримінальний процесуальний статус не повинен впливати на ступінь та першочерговість забезпечення їх прав. Адже виходячи із змісту ст.ст. 2, 3 Конвенції про права дитини, права кожної дитини повинні бути забезпечені однаково, всебічно, першочергово і якнайкраще.

ВИСНОВКИ

Дані проведеного в роботі дослідження дозволяють сформулювати основні висновки та рекомендації.

Становлення та розвиток досліджуваного кримінального процесу є об'єктивно обумовленим наслідком дії низки чинників (історичних, соціальних, психологічних, правових), які поступово визначили появу особливих правил провадження відносно неповнолітніх (малолітніх).

Історичний чинник відображує процес визнання впродовж розвитку суспільства та держави необхідності особливого поводження із неповнолітніми різних вікових груп.

Соціальний чинник показує характер та можливість включення неповнолітніх різних вікових груп у соціальні відносини, їх спроможність бути їх учасниками, а також вказує на потребу у компенсаційних механізмах їх недостатньої соціалізації.

Правовий чинник забезпечує нормативне опосередкування інших чинників, а також включення в регулювання участі неповнолітніх (малолітніх) у кримінальній процесуальній діяльності правових гарантій прав, свобод цих осіб.

З огляду на викладене можна стверджувати, що існує можливість виділення окремого правового явища – кримінального процесуального механізму забезпечення прав та свобод неповнолітньої особи, елементами якого необхідно вважати: правовий статус неповнолітньої особи; юридичні гарантії її прав, свобод та законних інтересів; фактичне соціальне середовище, в якому здійснюється забезпечення прав, свобод та законних інтересів неповнолітньої особи; правові процедури здійснення прав та реалізації гарантій її прав, свобод та законних інтересів.

В основу кримінального провадження щодо неповнолітніх покладені гуманістичні ідеї захисту та забезпечення прав дитини, особливого з нею поводження. І у певному правовому оформленні вони знаходять своє втілення у КПК України, наприклад, ч. 2 ст. 10, ч. 2 ст. 27, ч. 4 ст. 28, ч. 2 ст. 484 КПК

України. Ці норми завдяки специфічним юридичним формам та прийомам регулювання забезпечують особливу спрямованість впливу на кримінальні процесуальні відносини та створюють власну обстановку розгляду справи щодо неповнолітнього.

Завдання кримінального судочинства щодо неповнолітніх та його зміст є відображенням його охоронної спрямованості, а також намаганням законодавця реалізувати ідею правосуддя, дружнього до дітей.

Главу 38 КПК України доцільно доповнити нормативними положеннями щодо мети зазначеного судочинства, його завдань, а також низки інших основних його положень, які і визначають правовий режим здійснення кримінальної процесуальної діяльності щодо неповнолітніх.

Умови досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження з точки зору їх пристосованості до особливостей неповнолітніх є фактично несприятливими стосовно таких осіб, а тому неповнолітнім повинні бути надані відповідні додаткові засоби захисту їх прав у вигляді процесуальних гарантій та відповідних процесуальних прав.

Додатковими процесуальними гарантіями прав неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених є: предмет доказування; участь захисника та законного представника; участь психолога, педагога та лікаря; вимоги до поведінки із неповнолітнім; вимоги до строків здійснення провадження; особливий правовий режим проведення окремих процесуальних дій; умови застосування примусу; спеціалізація слідчих, суддів; формування соціального досьє неповнолітнього тощо.

Застосування до неповнолітніх заходів забезпечення кримінального провадження це здійснення на підставах та у порядку, передбаченому КПК України, обґрунтоване застосування щодо неповнолітнього процесуального примусу з метою досягнення завдань кримінального судочинства з одночасним дотриманням прав та свобод такої особи за умови якнайкращого забезпечення її інтересів.

Проблемним питанням даної категорії справ залишається відсутність законодавчо закріплених норм щодо вимог до професійних та особистісних якостей слідчих, які здійснюють досудове розслідування щодо неповнолітніх.

Застосування кримінального процесуального примусу стосовно неповнолітніх має опосередковуватися додатковими правовими гарантіями та носити характер виключення, що безпосередньо ґрунтується на положеннях міжнародних правових актів в цій сфері.

Під предметом доказування в кримінальному процесі розуміють сукупність обставин, які підлягають обов'язковому доказуванню по кожному кримінальному провадженню, без виявлення яких неможливо розкрити кримінальне правопорушення, встановити особу, яка його вчинила, прийняти законне, обґрунтоване, вмотивоване рішення, вирішивши справу по суті, тобто виконати завдання кримінального провадження.

До основних положень кримінального судочинства щодо неповнолітніх у кримінальному процесуальному законодавстві України віднесено: мету (першочергова увага якнайкращому забезпеченню інтересів дитини), завдання (забезпечення охоронної спрямованості кримінальної процесуальної діяльності щодо неповнолітніх шляхом формування дружнього до дитини правового середовища і процесу; виправлення, перевиховання та реінтеграція неповнолітнього до суспільства (ресоціалізація), забезпечення профілактики підліткової злочинності)), правила та умови здійснення цього провадження (ч. 2 ст. 484 КПК України).

Основним завданням предмета доказування у кримінальному провадженні стосовно неповнолітніх необхідно вважати повноту відображення значущих саме для цієї категорії кримінального провадження обставин. Практичні прийоми доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх мають бути спрямовані на забезпечення всебічності, повноти та неупередженості дослідження обставин, які входять до предмета доказування. Обставини, що підлягають доказуванню у цьому провадженні, відображують перехід від моделі встановлення суто криміналістично значущих обставин вчиненого діяння до

змішаної моделі, де значення мають також соціально значущі обставини, які безпосередньо характеризують особу.

Проблемними питаннями застосування норм кримінального процесуального законодавства слідчим та прокурором на стадії досудового розслідування щодо неповнолітніх є своєчасність введення у дію кримінального процесуального механізму забезпечення прав, свобод та законних інтересів неповнолітніх як учасників кримінального провадження, тобто забезпечення дії додаткових гарантій прав цих осіб, належна реалізація їх прав, створення доброзичливого до дитини середовища і процесу, дотримання особливих правил, а також умов здійснення процедури кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Шляхом подальшого розвитку кримінального судочинства щодо неповнолітніх є: трансформація кримінального судочинства щодо неповнолітніх у систему кримінальної юстиції щодо неповнолітніх; перетворення системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх на систему ювенальної юстиції.

Заходами з трансформування існуючого кримінального судочинства щодо неповнолітніх у систему ювенальної юстиції є: подальша спеціалізація законодавства за рахунок приведення норм КПК України у відповідність до міжнародних стандартів в сфері прав дитини; диференціація кримінальної процесуальної форми та більш повне відображення у предметі доказування кола соціально-значущих для цієї категорії проваджень обставин, які характеризують особу неповнолітнього (соціальне досьє); удосконалення процесуального статусу неповнолітніх, їх законних представників; розширення форм залучення до провадження неюрідичних знань; подальше поглиблення спеціалізації учасників кримінального судочинства; оновлення системи заходів впливу щодо неповнолітніх (заходів забезпечення, покарання та примусових заходів виховного характеру).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 17.11.2020).
2. Рекомендації науково-практичного семінару «Основні риси сучасної злочинності неповнолітніх: стан та шляхи її попередження». Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. праць. *Академія правових наук України*. 2004. Вип. 8. 329 с.
3. Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей та міста Києва за 2015 - 2016 роки: веб-сайт. URL: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html (дата звернення: 19.20.20).
4. Аналіз стану злочинності в Україні за 2012 рік: веб-сайт. URL: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html (дата звернення: 19.20.20).
5. Фойницький И. Я. Курс уголовного судопроизводства: ученик. СПб.: Альфа, 1996. Т. 2. 507 с.
6. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 664 с.
7. Задорожний Ю. А. Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 23 с.
8. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: учеб. Пособие. Москва: Дело, 2000. 193 с.
9. Римское частное право / под ред. И. Пухан. Москва, 2002. 378 с.
10. Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2005. 20 с.
11. Васинцева Л. М. Исторический путь ювенальной юстиции. *Вестник МГТУ*, 2006. Т. 9, № 4. 543 с.

12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2005. 1720 с.

13. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

14. Бандурка О. М., Трубніков В. М., Яровой А. О. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно–трудової колонії: монографія. Харків: НУВС, 2003. 260 с.

15. Обухова Л. Ф. Детская (возрастная) психология: ученик. Москва: Рос. пед. агентство, 1998. 352 с.

16. Зеленський С. М. Процесуальний порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2007. 20 с.

17. Малиш Н. В. Соціально-психологічні особливості формування особистості неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.06. Харків, 2005. 23 с.

18. Чича Р. П. Реалізація даних про особу обвинуваченого у процесуальних рішеннях слідчого: монографія. Харків: СПДФО Чальцев О. В., 201. 212 с.

19. Павлик О. М. Особливості мотиваційної сфери неповнолітніх правопорушників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.11.06. Харків, 2005. 22 с.

20. Греса Н. В. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.06. Харків, 2008. 22 с.

21. Ярош О. В. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх обвинувачуваних за агресивні злочини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.06. Харків, 2008. 23 с.

22. Благута Р. І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 19.00.06. Київ, 2006. 21 с.

23. Галимов О. Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве: монография. СПб.: Питер, 2001. 224 с.

24. Васецький В. Ю. Доктрина прав людини в романо-германській правовій системі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2006. 19 с.

25. Григор'єв О. М. Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX століття: історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. 23 с.

26. Шпак В. П. Теоретичні та практичні засади реабілітаційної діяльності виправно-виховних закладів в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: 13.00.01. Харків, 2007. 26 с.

27. Голиш Л. Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2007. 25 с.

28. Декларація прав дитини: прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1959 р.: веб-сайт. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_384 (дата звернення 19.11.2020).

29. Загальна декларація прав людини: прийнята та проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 19.11.2020).

30. Вінгловська О. І. Імплементация міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2000. 27 с.

31. Гідулянова Є. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2008. 18 с.

32. Савченко А. В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів

Америци: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 39 с.

33. Фондова лекція з навчальної дисципліни «Особливі порядки кримінального провадження». Тема 3: Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх / за ред. Л. Д. Удалової. Київ, 2014. 51 с.

34. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні: Указ Президента України від 24 травня 2011 р. № 597. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/597/2011> (дата звернення 19.11.2020).

35. Петечел О. Ю. Використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітніх учасників досудового розслідування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 19.00.06. Київ, 2009. 21 с.

36. Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2003. 20 с.

37. Михеєнко М. М. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: вибр. твори. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 219 с.

38. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні: Указ Президента України від 24 травня 2011 р. № 597/2011. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/597/2011> (дата звернення 19.11.2020).

39. Гурджі Ю. Ефективність кримінально-процесуальної форми юридичного процесу. *Юридична Україна*. 2006. № 12. С. 82-85.

40. Волинка К. Г. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: МАУП, 2003. 229 с.

41. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 320 с.

42. Правила нормо проектування. *Regles de redaction legislative*, 1999. 101 с.

43. Палюх Л. М. Провадження у справах про застосування примусових заходів виховного характеру: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2007. 16 с.

44. Кондратьєва Л. А. Судовий захист неповнолітніх осіб у цивільному процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 20 с.

45. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права: 2-е изд., перераб. Москва: Норма, 2004. 160 с.

46. Про ратифікацію Конвенції про права дитини: Постанова Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р. № 789-ХІІ. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/789-12> (дата звернення 19.11.2020).

47. Мухін А. А. Імплементация міжнародного досвіду провадження судочинства відносно неповнолітніх в українське законодавство. *Сучасні правові проблеми профілактики та розкриття злочинів, які скоюються неповнолітніми*: матеріали міжвуз. наук.-практ. конф., 26 квіт. 2002 р. Донецьк: ДІВС, 2002. С. 47-50.

48. Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх: Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/0/4–13. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13> (дата звернення 19.11.2020).

49. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 19.11.2020).

50. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх ("Пекінські правила"). Міжнародний документ від 29.11.1985. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_211 (дата звернення: 19.11.2020).

51. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 19.11.2020).

52. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні. Закон України від 16.11.1992 № 2782-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2782-12> (дата звернення: 19.11.2020).

53. Про телебачення і радіомовлення. Закон України від 21.12.1993 № 3759-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3759-12> (дата звернення: 19.11.2020).

54. Про судоустрій і статус суддів. Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 19.11.2020).

55. Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України: Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 04.04.2013 № 511-550/0/4-13 URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0511740-13> (дата звернення: 19.11.2020).

56. Романюк В. В. Завдання стадії порушення кримінальної справи по злочинам, які вчинено неповнолітніми. *Сучасні напрямки профілактики та актуальні проблеми розслідування злочинів, що вчиняються неповнолітніми*: матеріали наук.-практ. семінару 30 травня 2009 р. Харків: ХНУВС, 2009. 153 с.

57. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей. Закон України від 24.01.1995 № 20/95-ВР URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр> (дата звернення: 19.11.2020).

58. Голубов А. Є. Структура завдань кримінального судочинства та її вплив на діяльність дізнавача та слідчого під час розслідування кримінальних справ. *Право і безпека*. 2009. № 5. С. 137–141.

59. Висновок щодо проекту кримінально–процесуального кодексу України, Страсбург, 2 листопада 2011. DG. I (2011) 16. Страсбург, 2011. 90 с. URL: <https://rm.coe.int/16802e707c> (дата звернення: 19.11.2020).

60. Декларація прав дитини: прийнята резолюцією 1386 (IV) Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1959 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_384 (дата звернення: 19.11.2020).

61. Воеводин Л. Д. Конституционные права и обязанности советских граждан: учеб. Москва: Изд-во МГУ, 1972. 300 с.

62. Капинус Н. И. Процессуальные гарантии прав личности при применении мер пресечения в уголовном процессе: монографія. Москва: Буковед, 2007. 416 с.

63. Фоміна Т. Г. Забезпечення слідчим процесуальних прав підозрюваного: монографія. Харків: НікаНова, 2014. 232 с.

64. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка та ін.; за заг.ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. Харків, 2012. 767 с.

65. Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Вищий спеціалізований суд; Узагальнення судової практики, Витяг від 07.02.2014 URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001740-14> (дата звернення: 19.11.2020).

66. Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого; О. В. Капліна, О. Г. Шило. Харків, 2013. 823 с.

67. Узагальнення про практику розгляду судами кримінальних справ щодо неповнолітніх. *Офіційний сайт Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ*: веб-сайт. URL: <http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files/узагальнення%20щодо%20неповнолітніх.rar> (дата звернення: 19.11.2020).

68. Рюмшина Г. В. Сутність кримінально–процесуального примусу та його застосування. *Наше право*. 2011. № 2, ч. 1. С. 84-88.

69. Узагальнення судової практики судів першої та апеляційної інстанцій у справах стосовно осіб, які тримаються під вартою, судове провадження щодо яких триває понад 6 місяців. *Офіційний сайт Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ* веб-сайт. URL:

<http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files//Узагальнення%20тримання%20під%20вартою%20у%20судовому%20провадженні%20понад%206%20місяців1.doc> (дата звернення: 19.11.2020).

70. Наказ «Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей» № 16гн від 06.12.2014 р. Генеральна прокуратура України. *Офіційний сайт Генеральної прокуратури України*: веб-сайт. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id= (дата звернення: 19.11.2020).

71. Конвенція про права дитини. ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 20.11.1989. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 19.11.2020).

72. Кримінальний процес України: підручник. Харків: Право, 2000. 481 с.

73. Коз'яков І. М. Особливості предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2013. № 2(9). с. 89-90.

74. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність. *Верховний Суд; Узагальнення судової практики від 29.08.2003*: веб-сайт. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0082700-03> (дата звернення: 19.11.2020).

75. Інструкція про порядок складання звіту про неповнолітнього обвинуваченого у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх: додаток до листа Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223–1134/0/4–13. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13> (дата звернення: 19.11.2020).

76. Кримінальний процес України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 704 с.

77. Нагаев В. В. Основы судебной-психологической экспертизы: учеб. пособие для вузов. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. 333 с.

78. Ганова Г. О. Притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх: процесуальне керівництво досудовим розслідуванням та

підтримання державного обвинувачення : навч.-практ. посіб. Київ: Національна академія прокуратури України; ТОВ “Видавництво “Центр учбової літератури”, 2013. 82 с.

79. Буруковська Н. В. Становлення ювенальної юстиції в світлі нового Кримінального процесуального кодексу України. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2013. № 1. 50 с.

80. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні: Указ Президента України від 24 травня 2011 р. № 597/2011. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/597/2011> (дата звернення: 19.11.2020).

81. Європейська конвенція про здійснення прав дітей. Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 25.01.1996. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_135 (дата звернення: 19.11.2020).